

Regionalizam u književnosti hrvatskog realizma

Čunović, Karmen

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:068390>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-04**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Karmen Čunović

Regionalizam u književnosti hrvatskog realizma

(DIPLOMSKI RAD)

Rijeka, 2015.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kroatistiku

Karmen Čunović

Matični broj: 16983

Regionalizam u književnosti hrvatskog realizma

DIPLOMSKI RAD

Diplomski studij: Hrvatski jezik i književnost/Engleski jezik i književnost

Mentor: doc. dr. sc. Dejan Đurić

Rijeka, 18. rujna 2015.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. Metodologija	2
3. Pojam realizma u književnosti	4
4. Hrvatski realizam	7
4.1. Povijesne, gospodarske i političke prilike	8
4.2. Regionalizam	13
5. Slavonija	17
5.1. Josip Kozarac	17
6. Hrvatsko zagorje	36
6.1. Ksaver Šandor Gjalski	36
6.2. Ante Kovačić	50
7. Istra i Hrvatsko primorje	73
7.1. Eugen Kumičić	73
7.2. Vjenceslav Novak	84
8. Lika	101
8.1. Jure Turić	102
9. ZAKLJUČAK	112
SAŽETAK	115
LITERATURA	116

1. UVOD

Dok se realizam u europskim književnostima javlja već tridesetih godina 19. st., u hrvatskoj se književnosti on javlja relativno kasno, i traje svega desetak godina, okvirno gledajući između 1880. i 1890. godine. Hrvatsku su u drugoj polovici 19. st. zahvatile složene društvene i političke prilike. Problemi u kojima su se našle ondašnje hrvatske zemlje glavna su tematska preokupacija hrvatskih realista. Pokušavajući što autentičnije prikazati surovu sliku stvarnosti hrvatskog društva krajem 19. st., hrvatski realisti se uglavnom usredotočuju na konkretne probleme sredine iz koje dolaze, što dovodi do jedne pojave specifične za hrvatski književni realizam – tzv. *regionalizma*. Tema mog diplomskog rada odnosi se na prvenstveno na regionalizam u hrvatskom realizmu te ću sukladno s time i sljedeća poglavlja podijeliti na način da u primarni fokus stavim pojedine regije i njihove glavne predstavnike, a zatim ću unutar tih poglavlja pokušati analizirati njihova realistična ostvarenja, tj. reprezentativna djela pojedinog tematskog kruga. U analizi djela temeljno polazište bit će mi prikaz sredine u kojoj se radnja djela odvija te društvena problematika koja se iz njih može iščitati, odnosno koju uočavaju hrvatski realisti, svaki u svojoj sredini. Regije, njihove glavne predstavnike i djela o kojima će biti riječ u nadolazećim stranicama, obradit ću sljedećim redoslijedom:

- Slavonija: **Josip Kozarac** – *Tena; Mrtvi Kapitali*
- Hrvatsko zagorje: **Ksaver Šandor Gjalski** – *Pod starim krovovima*
Ante Kovačić – *U registraturi*
- Istra i Hrvatsko primorje: **Eugen Kumičić** – *Začuđeni svatovi*
Vjenceslav Novak – *Posljednji Stipančići*
- Lika: **Jure Turić**

Prije ulaska u konkretnu razradu teme, u uvodnim stranicama rada reći ću nešto više o samom pojmu realizma, njegovom razvoju, kako u europskoj tako i u hrvatskoj književnosti, te opisati društveno-političku situaciju u

Hrvatskoj krajem 19. st. koja je uvjetovala pojavu regionalizma u hrvatskoj realističkoj književnosti.

2. Metodologija

Rad sam započela poglavljem *Pojam realizma u književnosti* u kojem donosim pregled stilskih osobina realizma. Naime, da bismo uopće mogli govoriti o pojavi *regionalizma* u hrvatskoj književnosti, ponajprije je potrebno razjasniti glavne odrednice stilske formacije u okviru koje se razvio. U obradi ovog dijela rada prvenstveno sam se služila knjigom *Stilske formacije književnog teoretičara Aleksandra Flakera*.

Poglavlje koje slijedi nosi naslov *Hrvatski realizam*, i svojevrsni je uvod u glavni dio rada. Uzimajući u obzir temu mog rada, temeljni cilj mi je bio definirati sam pojam *regionalizma* te objasniti kako je uopće došlo do te pojave. Nakon uvodnog dijela o realizmu općenito u hrvatskoj književnosti, osvrnula sam se na društveno-političku situaciju u Hrvatskoj u 19. st., s naglaskom na posljednja desetljeća 19. st., koja je uvelike uvjetovala pojavu *regionalizma* u hrvatskoj realističkoj književnosti. Osim literature o povijesti hrvatske književnosti, poslužila sam se i knjigama hrvatskih povjesničara Ive Goldsteina i Ive Perića. S obzirom da hrvatski regionalisti pišu o problemima hrvatskog društva u 19. st., konkretnije o problemima sredine iz koje potječu, upoznavanje s tadašnjim prilikama uvelike mi je pomoglo u analizi njihovih djela.

Nakon toga slijedi glavni dio rada koji je posvećen prvenstveno analizi reprezentativnih djela regionalističkih pisaca. Sastoji se od četiri poglavlja od kojih se svako odnosi na jednu regiju. Regije, njihovi glavni predstavnici te djela koja sam obradila su: **Slavonija** – Josip Kozarac (*Tena, Mrtvi kapitali*); **Hrvatsko zagorje** – Ksaver Šandor Gjalski (*Pod starim krovovima*); Ante Kovačić (*U registraturi*); **Istra i Hrvatsko primorje** – Eugen Kumičić

(*Začuđeni svatovi*); Vjenceslav Novak (*Posljednji Stipančići*); **Lika** – Jure Turić (*Pripovijesti*). Cilj analize bio je objasniti na koji su način hrvatski realisti prikazali sredinu o kojoj pišu i koje probleme pritom iznose. Problematiku koje se dotiču svela sam na tri tematske cjeline, po uzoru na Šicelovu podjelu: nacionalno pitanje, socijalna problematika u odnosu selo-grad i propadanje plemstva. S obzirom da svatko od njih piše o problemima konkretne sredine, odnosno o društvenoj stvarnosti sredine iz koje potječu i unutar koje su se kretali, bilo je važno smjestiti pisce i njihova djela u određeni vremensko-prostorni okvir. U tu svrhu sam se prije analize književnih djela osvrnula na povijesne, društvene i ekonomske prilike svake regije te navela neke bitne činjenice iz piščeva života i književnog rada koje su mi pomogle u razumijevanju njihovih tekstova. Nakon iščitavanja odabranih djela, u interpretaciji su mi osim bilješki poslužile i knjige hrvatskih književnih povjesničara i kritičara, prvenstveno Miroslava Šicela, Krešimira Nemeca, Ive Frangeša te Dubravka Jelčića.

Naposljetku, osvrt na rad u cjelini, svoja saznanja i spoznaje o obrađenoj temi iznijela sam u zaključku.

3. Pojam realizma u književnosti

Da bismo uopće mogli govoriti o realizmu u hrvatskoj književnosti, potrebno je ponajprije definirati sam termin *realizma* i izdvojiti njegove glavne postavke, a tek onda usredotočiti se na njegov razvoj na našim prostorima.

U Rječniku hrvatskoga jezika *realizam* je definiran kao:

- a. *objašnjavanje i promatranje svijeta usmjereno na stvarne, doista postojeće pojave i probleme*
- b. *smisao za adekvatno odražavanje stvarnosti*
- c. *pravac i stil u umjetnosti i književnosti u 19. st. koji teži za opisom svijeta kakav jest.*¹

Upravo se potreba za što vjerodostojnijim prikazom stvarnosti javlja kod književnika i ostalih umjetnika u drugoj polovici 19. stoljeća. Javlja se novi pristup tematici i oslikavanju likova, pravac koji će kasnije biti poznat pod nazivom realizam. Realizam se bavi upravo onim što mu i samo ime kaže – nastoji prikazati stvarnost na autentičan način.² Pojam je proizašao iz filozofije 18. stoljeća, ali se u književnosti počeo primjenjivati tek u 19. stoljeću. Flaker navodi da su među prvima koji su taj pojam počeli upotrebljavati u književnosti njemački književnici, Shiller i Friedrich Schlegel, i to kao opreku „idealizmu“, dok se iz Francuske proširio u drugim književnostima. Champfleury, Flaubert i braća Goncourt smatraju se predstavnicima nove škole koja je od književnosti i umjetnosti zahtijevala autentično prikazivanje stvarnosti te objektivno i bezlično ispitivanje života.³

Pojam je višeznačan u suvremenoj znanosti o književnosti. Flaker u svojim *Stilskim formacijama* navodi dva osnovna značenja pojma *realizam* od kojih posebno izdvaja ono koje ga određuje kao književnopovijesni pojam koji

¹ Preuzeto s: <<http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=main>> Pristupljeno 23.06.2015.

² Preuzeto s: <<http://www.online-literature.com/periods/realism.php>> Pristupljeno 23.06.2015.

³ Flaker, A., *Stilske formacije*, SNL, Zagreb, 1986., str. 149., 150.

označuje književnopovijesnu cjelovitost koja se konstruira prema sustavu stilskih osobina srodnih djela, a naziva se stilskom formacijom. On prvenstveno promatra realizam kao stilsku formaciju koja je nastala u europskim književnim krugovima u 19. stoljeću te nastoji pronaći zajedničke crte koje čine stilski sustav realizma i usporediti je s prethodnom formacijom, romantizmom, te s onom koja tek dolazi, modernizmom.⁴

Stilske osobine realizma na koje se Flaker osvrće su: *fabula i karakter, opisnost, reprezentativnost karaktera, pripovjedačeva „objektivnost“ i komunikativnost jezika, dominacija romana i društveno-analitička funkcija.*⁵ Jedna od glavnih značajki realizma jest predominacija likova nad fabulom. Fabula ima sporednu ulogu – u službi je karakterizacije likova, koji su snažno psihološki, intelektualno i socijalno motivirani.⁶ Naglasak je i na deskripciji. Naime, velika se pozornost pridaje opisima interijera i eksterijera, gradskog i seoskog pejzaža te vanjskog izgleda lika. Ti su opisi često u funkciji karakterizacije lika.⁷ Karakteri u realističkim djelima su samosvjesni subjekti koji djeluju neovisno o pripovjedaču te postaju nosioci strukture književnog djela. Jedna od bitnih karakteristika realističnih likova jest njihova višedimenzionalnost i kompleksnost – za razliku od plošnih karaktera, koji su nosioci jedne karakterne osobine te se ne mijenjaju kako radnja napreduje, u razvijenom realizmu javljaju se zaokruženi karakteri, tj. karakteri koji podilaze promjenama razvojem fabule te se upravo na tim promjenama i gradi sama fabula.⁸ Flaker spominje i dva bitna načela razvijena u realizmu – načelo tipizacije i individualizacije te načelo uvjerljivosti karaktera. Prvo se odnosi na reprezentativnost karaktera, odnosno likovi kao tipični predstavnici određenih klasa i pravaca postaju nosioci određenih ideja svoga vremena (Flaker

⁴ Flaker, A., *Stilske formacije*, SNL, Zagreb, 1986., str. 153., 154.

⁵ *Ibidem*, str. 154. – 159.

⁶ *Ibidem*, str. 154.

⁷ *Ibidem*, str. 155.

⁸ *Ibidem*, str. 156.

primjerice navodi Ivicu Kičmanovića kao predstavnika inteligencije seoskog porijekla); drugo se pak odnosi na izbjegavanje idealiziranja/kritiziranja, tj. realizam se odupire bilo kakvoj hiperbolizaciji vrlina i mana karaktera i njegovom prekomjernom ideologiziranju te nastoji stvoriti realistički uvjerljive likove.⁹ Autor u realističkom djelu nastoji stajati po strani i ne izricati svoj stav kroz karaktere, tj. pušta svoje junake da „dišu“. Iako se realisti trude ostati nepristrani, idealni primjeri pripovjedačeve objektivnosti nalaze se vrlo rijetko, ponajviše u razvijenom realizmu kod Flauberta i Gončarova, navodi Flaker.¹⁰ Važno je spomenuti i jezičnu komponentu kao jednu od temeljnih elemenata realizma. Naglasak je na autentičnosti jezika, tj. jezik kojim govore likovi mora biti što sličniji onome koji bi koristili u stvarnom životu. Dok autor progovara na jezičnom standardu nacionalnog jezika svoga vremena, likovi govore jezikom uvjetovanim njihovom socijalnom karakterizacijom. Njihov se govor stoga razlikuje prema klasnim, etničkim, profesionalnim i sl. osobinama, pa u realističkim djelima možemo naići na mnoštvo žargonizama, dijalektizama i sl.¹¹ Pripovjedna proza dominira u realizmu, prvenstveno roman, a iza njega slijede kraće pripovjedne forme – pripovijetka, novela i crtica. Usporedno s prozom razvijalo se i pjesništvo koje se nastoji oduprijeti realističkim konvencijama, pa se tako primjerice javljaju parnasovski larpurlartizam u francuskoj te postromantičarska i predimpresionistička književnost u ruskoj književnosti.¹² Flaker ističe novu funkciju književnosti – spoznavanja društvenih odnosa, tj. društveno-analitičku, a time i kritičku (kritika društvenih problema, kao što su primjerice siromaštvo, staleški odnosi itd.). Naime, *dovodeći u uzajamne odnose karaktere koji su socijalno-psihološki motivirani, realistički pisac podvrgava*

⁹ Flaker, A., *Stilske formacije*, SNL, Zagreb, 1986., str. 156., 157.

¹⁰ Ibidem, str. 158.

¹¹ Ibidem, str. 157., 158.

¹² Ibidem, str. 159.

*analizi posebne tipove društvenog ponašanja, pružajući čitatelju uvid u društvene odnose ondašnjeg vremena.*¹³

Upravo zadnja značajka realizma koje se Flaker dotiče, ona društveno-analitička, temeljna je odrednica za razumijevanje djela hrvatskih realista, odnosno regionalista. Način na koji su oni nastupili kao društveni analitičari, odnosno kritičari, te u kojoj mjeri, bitan je pokazatelj njihovog razumijevanja i spoznavanja stvarnosti, odnosno društvenih odnosa njihova doba i problema koji iz njih prozlaže.

4. Hrvatski realizam

Iako realističke principe prikazivanja stvarnosti u našoj književnosti nalazimo još mnogo prije, obično se kao rubna godina početka hrvatske realističke književnosti navodi 1881. – godina Šenoine smrti.¹⁴ Nemeč navodi da je već u Šeninom opusu vidljiva usmjerenost k realističkim tendencijama, no on svoj realistički program nije razvio do kraja. Realistično-romantičarski izraz kakav nalazimo kod Šenoe ostaje prisutan u našoj književnosti sve do kraja stoljeća, a kod nekih pisaca i kasnije.¹⁵ Naime, realizam je prema definiciji kritičan prema zbilji, odriče se ideala i teži istini te je usko vezan uz politiku. Međutim, navodi Frangeš, hrvatski se realizam ne odriče ideala, već im teži te time stvara književnost koja ima svrhu poučiti, a ne samo kritizirati.¹⁶ Temeljni problemi kojima se hrvatska književnost bavi u to vrijeme razlikuju se od problema u ostalim europskim književnostima, ističe Frangeš.¹⁷ Oni prolaze iz činjenice da se hrvatsko društvo u doba realizma razvijalo *na periferiji moćnoga*

¹³ Flaker, A., *Stilske formacije*, SNL, Zagreb, 1986., str. 159.

¹⁴ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 133.

¹⁵ Ibidem, str. 135.

¹⁶ Frangeš, I., *Književnost hrvatskog realizma u europskom kontekstu*, u: *Hrvatska književnost u europskom kontekstu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978., str. 383. – 385.

¹⁷ Ibidem, str. 382.

*carstva, na periferiji moćnih interesa*¹⁸ te usporedno s prodorom kapitalizma koji je sa sobom donio brojne promjene. Nemec također ističe posebnost i originalnost hrvatskog literarnog realizma koji, za razliku od primjerice francuskog ili engleskog realizma, *nije zasnovan ni na kakvim filozofskim koncepcijama i sustavima.*¹⁹ Iako s realističkim književnostima zapadnoeuropskog kulturnog kruga dijeli temeljne poetičke značajke, hrvatski realizam je u svoj suštini rezultat specifične socijalne, kulturne i literarne situacije, smatra Nemeć. Navodi i neke njegove posebnosti: *naglašena romantična i idealistička komponenta, nacionalna funkcionalnost književnosti, regionalizam, interferiranje s naturalizmom i modernističkim poetikama itd.*²⁰ Jedna o navedenih značajki ujedno je i tema mog diplomskog rada. Radi se naime o *regionalizmu*, pojavi specifičnoj za hrvatski književni realizam. Pojam se, najjednostavnije rećeno, odnosi na opisivanje i tematiziranje regija u književnim djelima.²¹ No prije nego što temeljitije objasnim o kakvoj je pojavi toćno rijeć, potrebno je obrazložit društve, kulturne i političke prilike u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. st. koje su uopće dovele do pojave regionalizma.

4.1. Povijesne, gospodarske i političke prilike

Društveno-politićku sliku Hrvatske u drugoj polovici 19. st. pokušat ću prikazati slućeći se podacima iz udžbenika povijesti Ive Goldsteina i Ive Perića te također pozivajući se na različite izvore iz literature o hrvatskom književnom realizmu. Upravno gledajući, Hrvatska se u to vrijeme nalazila u nezavidnom položaju. Nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe 1867. g. dolazi do još većeg razdvajanja već ionako izoliranih hrvatskih zemalja. Ugarskom dijelu Monarhije pripale su sjeverna Hrvatska i Slavonija, dok su austrijskom dijelu Monarhije

¹⁸ Frangeš, I., *Književnost hrvatskog realizma u europskom kontekstu*, u: *Hrvatska književnost u europskom kontekstu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978., str. 385.

¹⁹ Nemeć, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 141.

²⁰ Ibidem, str. 141.

²¹ Preuzeto s: <<http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=main>> Pristupljeno: 24.06.2015.

pripale Istra i Dalmacija. Hrvatsko-slavonska Vojna krajina bila je pak pod direkcijom zajedničkog austro-ugarskog ministarstva za vojne poslove.²²

Složena društvena, politička i gospodarska situacija obilježila je posljednja desetljeća 19. st. u Hrvatskoj, navodi Goldstein. Njoj su prvenstveno pridonijeli odnosi s Mađarima koji su se počeli zahuktavati nakon što su unionisti 1868. g. sklopili s Mađarima Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Hrvati su dobili autonomiju u pogledu unutrašnjih poslova, pravosuđa, školstva i vjerskih poslova, no ne i samostalnost u području financija što su Mađari itekako iskoristili u svoju korist.²³ Sve veći pritisak na Hrvate (izbjegavanje obveza iz nagodbe, konstantni pokušaji mađarizacije, agresivno provođenje nacionalnih interesa itd.) dovodi do neprekidnih sukoba s Mađarima koji 1883. g. prerastaju u općenarodni pokret protiv mađarskog hegemonizma. Nakon izvješavanja dvojezičnih (hrvatskih i mađarskih) grbova na zagrebačkoj financijskoj upravi, dolazi do demonstracija na čijem su čelu bili uglavnom pravaši. Loše ekonomsko stanje i porezna politika doveli su i do pobune seljaka, prvenstveno u Hrvatskom zagorju i Baniji.²⁴ Kako bi smirili stanje, Mađari u Hrvatskoj 1883. g. postavljaju za bana grofa Károlya Khuen-Héderváryja, čime započinje njegov dvadesetogodišnji režim. Kao izravan predstavnik mađarske vlade, nastupao je i djelovao braneći isključivo mađarske interese i provodeći promađarsku politiku.²⁵ Šicel ističe kako se tijekom svoje vladavine povodio latinskom izrekom *Divide et impera* (Razdvoji pa vladaj), iskorištavajući trzavice između pripadnika dvije vodeće hrvatske stranke – pravaša i narodnjaka. Među stranačka netrpeljivost Khuena je dovela korak bliže njegovu cilju, a Hrvatsku do ruba propasti u ekonomskom i političkom smislu.²⁶ Narodna stranka postala je marioneta u rukama vještog i prepredenog političara, čiju je vjernost kupio

²² Perić, I., *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Dom i svijet, Zagreb, 2002., str. 243.

²³ Goldstein, I., *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb, 2003., str. 190.

²⁴ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 23.

²⁵ Goldstein, I., *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb, 2003., str. 199.

²⁶ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 24.

lažnim obećanjima i dijeleći činovnička mjesta i položaje. Stanje duha hrvatskog naroda i tadašnju situaciju, Šicel opisuje sljedećim riječima: *Hrvatsko građansko društvo s ostatkom nestajućeg plemstva dobrim je dijelom ostalo bez vizije svoje povijesne i političke budućnosti, prepustivši se sudbini, ili jednostavno, prodajući se apatično vlastodršcu, kako bi ostvarili minimum sigurne egzistencije pri čemu je nerijetko karijerizam pojedinaca dolazio do punog izražaja.*²⁷ Na ondašnjoj političkoj sceni održala se još radikalna Stranka prava pod vodstvom Ante Starčevića, jedne od najistaknutijih ličnosti hrvatske povijesti 19. st. Pravaši, koje je u prvom redu činila mladež iz malograđanskih i građanskih krugova, zalagali su se prvenstveno za neovisnu i samostalnu Hrvatsku, bez izravne povezanosti s Austrijom i Ugarskom, osim personalne unije s austrijskim carem. Radikalizam ih je doveo do kobno završenog pokušaja Rakovičke bune 1871. g. pod vodstvom Eugena Kvaternika, nakon čega se povlače s političke scene na neko vrijeme. Stranka ponovno počinje djelovati 1878. g. Starčevićevim povratkom u Sabor te započinje njen ponovni uspon sve do njegove smrti 1896. g., kada se, kako navodi Šicel, *Stranka prava praktički „razvodnila“ u općoj atmosferi apatije što je zavladała u redovima hrvatskih stranaka, a što je do kraja stoljeća vrlo dobro znao iskoristiti na banskoj stolici Khuen Héderváry u promicanju mađarskih interesa i pretenzija na tlu Hrvatske.*²⁸

Važno je istaknuti da su politički procesi koji su se u to vrijeme odvijali u Hrvatskoj imali svog odjeka i u književnosti. Šicel objašnjava: *i pisci i političari (a u mnogima su se ujedinila oba svojstva!) shvatili su književnost kao jednu od bitnih mogućnosti za rješavanje nacionalne i socijalne problematike i utvrđivanje, odnosno propagiranje političkih ideja pojedinih stranačkih usmjerenja i uvjerenja.*²⁹ Nemeć istiće bitnu ulogu Stranke prava u razvoju

²⁷ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 24.

²⁸ Ibidem, str. 24. – 26.

²⁹ Šicel, M., *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str. 15.

hrvatske književnosti, tj. njezinom usmjeravanju prema realizmu. Naime, dolazi do sukoba na idejnoj razini između hrvatskih realista, većinom pravaša, i narodnjaka Šenoa.³⁰ S jedne strane, narodnjak Šenoa povodio se Strossmayerovim načelom „prosvjetom k slobodi“, namjenjujući književnosti primarno odgojno-obrazovnu funkciju, a tek onda estetsku; s druge strane, pravaški orijentirani hrvatski realisti *inzistirali su na potrebi kritičkog ukazivanja na sve loše strane narodnog i političkog života, bez uljepšavanja i lažnih iluzija.*³¹

Uz kaotičnu političku situaciju, dolazi do velikih promjena i na društvenom planu. Nemeč navodi neke od glavnih problema koji su utjecali na promjenu tadašnje društvene strukture Hrvatske: *agrarna kriza koja dovodi do ubrzavanja procesa raslojavanja na selu (razbijanje seljačkih zadruga, pretvaranje istih u individualne posjede, pauperizacija seljaštva i sl.);*³² ukidanje feudalnih odnosa i proces modernizacije dovode do propadanja plemstva u sjevernoj Hrvatskoj – plemići se ne mogu nositi s novonastalim promjenama i nesposobni su prilagoditi se novim društvenim i ekonomskim uvjetima (kapitalistički način proizvodnje)³³; Khuenova politika onemogućava razvoj domaće industrije pa Hrvatska ekonomski i kulturno zaostaje u odnosu na zemlje u čijem je sastavu bila, što dovodi i do velike emigracije stanovništva u inozemstvo.³⁴

Dok sjeverna Hrvatska i Slavonija „grcaju“ u problemima pod budnim okom bana Khuena, Istra i Dalmacija usporedno se nastoje oduprijeti pokušajima talijaniziranja. Narodni preporod se kod obje javlja sa zakašnjenjem u odnosu na ostale hrvatske zemlje, i to upravo zbog talijanskog utjecaja, ističe

³⁰ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 140., 141.

³¹ Šicel, M., *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str. 15., 16.

³² Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 137.

³³ Gross, M., *O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća*, u: *Historijski zbornik*, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1980., str. 126.

³⁴ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 137.

Šicel.³⁵ Osvrnut ću se prvo na stanje u Istri, a potom u Dalmaciji. Istra je za Habsburšku Monarhiju imala veliko značenje. Naime, 1846. g. glavna ratna luka preseljena je u Pulu. U Istri su u to vrijeme živjeli Hrvati, Talijani, Slovenci te Nijemci. Napetost među narodima, tj. između pretežno talijanskih gradova na zapadnoj obali i slavenskih sela u njihovu zaleđu, rasla je napretkom modernizacije. Konstantni pokušaji talijaniziranja vidljivi su na svakom koraku. Primjerice, 1861. g. osnovan je Istarski sabor sa sjedištem u Poreču u kojem je samo jedan izabrani zastupnik bio Hrvat, a službeni je jezik bio talijanski. U to vrijeme svojom preporodnom djelatnošću u Istri isticao se narodnjak Juraj Dobrila, pulsko-porečki biskup, ujedno i prvi Hrvat na tom položaju.³⁶ Pisac je prvoga javnoga govora i poslanice na hrvatskom jeziku (1858. g.)³⁷, a u Istarskom saboru zauzimao se za uporabu „slavenskog“ jezika.³⁸ U Dalmaciji je 1861. g. osnovana Narodna stranka čiji su osnivači, Kalić i Pavlinović, bili nosioci hrvatskog narodnog preporoda na tom području; 1862. g. u Zadru počinje izlaziti list na talijanskom jeziku *Il nazionale*, namijenjen pretežno inteligenciji te općenito građanstvu, uz dodatak na hrvatskom jeziku, namijenjenim uglavnom seljaštvu.³⁹ Sedamdesetih godina list je već bio u rukama narodnjaka te se do 1875. g. tiskao u potpunosti na hrvatskom jeziku kao *Narodni list*. Važno je spomenuti i 1883. g. kada je hrvatski jezik uveden kao službeni u dalmatinski sabor. Naime, dalmatinski narodnjaci su se neprekidno borili za uvođenje hrvatskog jezika u škole, urede i sudove te su se do kraja stoljeća uspijevali oduprijeti dalmatinskim autonomašima u njihovim pokušajima da talijaniziraju Dalmaciju. Istovremeno, nisu pristajali ni na sjedinjenje s Banskom Hrvatskom, već su smatrali da Dalmacija treba ostati autonomna.⁴⁰

³⁵ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 26., 27.

³⁶ Goldstein, I., *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb, 2003., str. 188.

³⁷ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 27.

³⁸ Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb, 2003., str. 188.

³⁹ Ibidem, str. 188.

⁴⁰ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 27.

Iz navedenih činjenica lako se da zaključiti kako je najveća zapreka gospodarskom i društvenom razvoju Hrvatske bila razjedinjenost njezinih zemalja. Kako su Istra i Dalmacija bile pod austrijskim dijelom Monarhije, a Slavonija i sjeverna Hrvatska pod ugarskim, iskazati i realizirati interese cijelog hrvatskog teritorija bila je, smatra Goldstein, praktički nemoguća misija.⁴¹ K tomu, međustranačka netrpeljivost koju iskorištava stranac u pokušaju ovladavanja zemljom, agrarna kriza, siromaštvo, propadanje plemstva, masovne emigracije, itd., sve su to problemi s kojima se borila Hrvatska u posljednjim desetljećima 19. st. U to vrijeme na scenu stupaju hrvatski realisti i to uglavnom, kao navodi Šicel, pripadnici pravaša, koji ogorčeni postojećim stanjem u Hrvatskoj u svojim djelima postaju oštri kritičari tadašnje socijalno-društvene situacije.⁴²

4.2. Regionalizam

U srži književnog realizma u svjetskoj pa tako i u hrvatskoj književnosti, leži težnja pisaca da se što više približe stvarnom životu te da iznose onodobne društvene probleme. Nastojanja hrvatskih pisaca da što vjernije prikažu tu stvarnost dovela su, između ostalog, do jedne pojave specifične za hrvatski književni realizam, tzv. *regionalizma*. Naime, navodi Štampar, *pojedini hrvatski pisci toga razdoblja postali su književni specijalisti za problematiku ovoga ili onog užeg kraja Hrvatske*.⁴³ Osamdesete godine u Hrvatskoj obilježene su velikim promjenama, kako na društvenom, tako i na političkom i gospodarskom planu. Te promjene vidljive su i u literaturi pa Nemeć u vezi s time govori o novom naraštaju pisaca rođenih pedesetih i šezdesetih godina 19. st. koji pod tim okolnostima dolaze na hrvatsku literarnu scenu i nastoje izgraditi svoju

⁴¹ Goldstein, I., *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb, 2003., str. 197.

⁴² Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 28.

⁴³ Štampar, E., *Josip Kozarac*, u: *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb, 1950., str. 7.

književnu koncepciju služeći se pritom elementima naslijeđenima iz Šenoine nacionalno-prosvjetiteljske literature.⁴⁴ Flaker objašnjava kako se ta mlada generacija realista, potresena promjenama u društveno-političkoj strukturi hrvatskog društva, okreće realističkim postupcima te *feljtonističko-prosvjetiteljski karakter Šenoinih novela nastoji zamijeniti društveno-analitičkim karakterom i objektivnošću pripovijedanja*.⁴⁵ S time se slaže i Nemeč, ali pritom naglašava: *pisци postaju društveni kritičari i analitičari, ali se još uvijek ne odriču moralizma, didaktičizma i sladunjave idealizacije*.⁴⁶

Šicel ističe kako su hrvatski realisti duboko vezani za zavičaj iz kojeg dolaze pa nije ni čudo da su inspiraciju za svoja djela tražili upravo u poznatim sredinama i pejzažima iz mladosti.⁴⁷ Sukladno tome, uz pojedine književnike vežu se i obilježja konkretnih regija Hrvatske pa je tako, primjerice, Hrvatsko zagorje središnja tema djela **Ante Kovačića** i **Ksavera Šandora Gjalskog**; **Josip Kozarac** inspiraciju za svoja djela pronalazi u Slavoniji, dok su Istra i Hrvatsko primorje svoje mjesto našli u djelima **Eugen Kumičića** i **Vjenceslava Novaka**; na Liku su se pak osvrnuli u nekim svojim tekstovima **Josip Draženović** i **Jure Turić**. Regionalni karakter hrvatske književnosti realizma posljedica je tematske usmjerenosti pisaca, objašnjava Šicel, i to ponajviše na socijanu problematiku, s očitim nastojanjima da životne činjenice iznesu i prikažu što realnije i objektivnije. Iako su hrvatski realisti često bili zatvoreni u vlastite zavičajne prostore, među njima ipak nema znatnijih odstupanja u tematici. Šicel ističe da *bez obzira na to koju sredinu obrađivali, svi su stvaraoci uglavnom nailazili i zapažali slične ili istovjetne društvene pojave i procese*.⁴⁸ S tom tvrdnjom slaže se i Barac koji navodi kako hrvatski realisti više-manje pišu o istim problemima, kao što su primjerice *seksualni moral, raspadanje zadruga,*

⁴⁴ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 141., 142.

⁴⁵ Flaker, A., *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 106. – 112.

⁴⁶ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 143.

⁴⁷ Šicel, M., *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 92.

⁴⁸ Ibidem, str. 92.

*neracionalno gospodarstvo našega čovjeka, loši utjecaji stranaca i inteligencije, te da je razlika među njima jedino u načinu na koji prikazuju te probleme.*⁴⁹ Teme su to koje nalazimo i u realističkim romanima zapadnoeuropskih književnosti, i to uglavnom sa socijalnom problematikom u prvom redu, navodi i Nemeć, te nabraja neke od naučestalih: *školoвање seljačke djece u gradu i nastanak inteligencije iz seoskog elementa, propadanje aristokracije i slom tradicionalnih moralnih vrijednosti pod udarom novih društvenih odnosa, duhovne krize intelektualaca i umjetnika, odnarođivanje inteligencije, politička previranja, sukob između sela i grada itd.*⁵⁰

S obzirom na kompleksnost i širok spektar problemskih pitanja, poslužit ću se Šicelovom podjelom koji društvena pitanja kojih se hrvatski realisti dotiču svodi na tri glavna problemska kruga: 1. nacionalno pitanje; 2. socijalna problematika u odnosu selo-grad; 3. propadanje plemstva.⁵¹

1. Nacionalno pitanje javlja se prvenstveno zbog konstantnog utjecaja stranaca kojima je Hrvatska bila izložena stoljećima. To su u prvom redu bili Mađari, Austrijanci i Talijani. Hrvatski realisti nastoje analizirati društvenu stvarnost Hrvatske u njezinoj borbi i otporu prema pokušajima talijanizacije, mađarizacije i germanizacije. U vezi s tim analiziraju se i odnosi među tadašnjim političkim strankama. Naime, njihovo suparništvo i nesloga uvelike su išli u korist strancima u njihovim pokušajima asimiliranja hrvatskog naroda. Većina realista, makar i samo površinski, dotiče se pitanja nacionalne problematike u svojim djelima, dok je u nju ponajviše ušao Eugen Kumičić. U svojim djelima u kojima opisuje istarski kraj, Kumičić problematizira odnos istarskih ljudi i Talijana.⁵²

⁴⁹ Barac, A., *Regionalizam u književnosti*, u: *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 116.

⁵⁰ Nemeć, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 144., 145.

⁵¹ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 21.

⁵² Šicel, M., *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 92., 93.

2. Hrvatski realistički pisci dotiču se i socijalne problematike hrvatskog društva promatrajući odnos selo-grad. Povijesne okolnosti i društveno-ekonomske promjene dovode do masovnog raseljavanja stanovništva pa pisci u vezi s tim proučavaju različite društvene deformacije do kojih dolazi uslijed dodira gradske i seoske sredine. Ova tema je najzastupljenija u djelima Josipa Kozarca i Ante Kovačića.⁵³
3. Smjena društveno-ekonomskih formacija, odnosno prijelaz iz feudalističkog u kapitalističko društvo dovodi, između ostalog, i do propasti plemstva. Ne uspijevajući se prilagoditi novim promjenama, moćno plemićko društvo koje je stoljećima bilo vladajući društveni stalež odjednom se našlo na rubu propati. Problemi koji se javljaju uslijed procesa raspadanja plemstva zaokupili su i hrvatske realiste. Ovoj kompleksnoj temi najviše su se posvetili i pridonijeli Vjenceslav Novak i Ksaver Šandor Gjalski.⁵⁴

U sljedećim ću poglavljima, polazeći od regija i njihovih glavnih predstavnika, analizom izabranih djela pokušati razraditi problematiku realističkih ostvarenja hrvatskih regionalista, uzimajući pritom u obzir sredinu iz koje dolaze i društveno-povijesni okvir u kojem su ta djela nastala.

⁵³ Šicel, M., *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 94.

⁵⁴ *Ibidem*, str. 100.

5. Slavonija

5.1. Josip Kozarac

Kao i kod ostalih hrvatskih realista, i Kozarčeva je književna djelatnost usko povezana s aktualnim događanjima na hrvatskoj političkoj, kulturnoj i društvenoj sceni krajem 19. st. te s njegovim zavičajem, Slavonijom. Prema tome, poznavanje istih daje književnim kritičarima mogućnost da pobliže objasne i ocijene njegov književni rad, a samim čitateljima da bolje shvate tematiku i sadržaj njegovih djela. Stoga ću ponajprije nešto reći o stanju u Hrvatskoj u Kozarčevo doba, poglavito u Slavoniji, čiju problematiku i iznosi u svojim djelima.

Kozarac je književno djelovao posljednja dva desetljeća 19. st., odnosno na prijelazu između 19. u 20. st. Hrvatska je u vrijeme austro-ugarske vladavine bila marioneta u rukama austrijskih i mađarskih vlasti – *nije vodila samostalnu ekonomsku politiku, nego uglavnom prema intencijama ministarstava iz Pešte.*⁵⁵ Naime, sva pitanja u vezi s financijama, industrijom, trgovinom i prometom mađarske i austrijske vlasti rješavale su idući sebi u korist, a nauštrb hrvatskih interesa. Stanje je dodatno pogoršano kada je 1883. g. na mjesto hrvatskog bana došao [Khuen-Héderváry](#) koji je sustavno provodio politiku mađarizacije hrvatskog naroda.⁵⁶ Štampar objašnjava stanje u Slavoniji: *Hrvatska je u Khuenovu razdoblju bila zemlja zanatske i manufakturne proizvodnje s počecima industrije, koje su razvoj sprečavali austrijski i naročito mađarski kapitalisti, da bi sebi osigurali tržište. Strani kapital, naročito francuski i engleski, zainteresirao se za slavonske hrastove šume i kolonijalnim načinom pljačkao zemlju, a za uzvrat ostavljao nemoral i mrvice u obliku nadnica iskoristivši nemilosrdno našu radnu snagu.*⁵⁷ Primjerice, u pripovijesti *Tena*, koju ću i analizirati kasnije u radu, Kozarac se dotiče problematike u vezi s

⁵⁵ Štampar, E., *Josip Kozarac*, u: *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb, 1950., str. 16.

⁵⁶ Ibidem, str. 16.

⁵⁷ Ibidem, str. 16.

dolaskom stranih kapitalista na slavonsko selo i njihove eksploatacije hrastovih šuma. U jeku novih društveno-ekonomskih promjena – prelasku s feudalističkog na kapitalističko uređenje – dolazi i do propasti tradicionalnog života na selu. U vezi s tim Merkler navodi: *nestaju seoske zadruge – stoljetna uporišta gospodarskog i moralnog integriteta sela, dionici zadružne imovine postaju siromašni posjednici malih posjeda bez sredstava i znanja potrebnih za uspješnu obradu zemlje i gospodarenje. Najčešće propadaju, zemlju prodaju strancima, a oni odlaze u grad i postaju nezaposlena gradska sirotinja ili odlaze u ekonomsku migraciju. Preostali se nekako snalaze – neki životare na posjedu do zadnjih snaga, neki prihvaćaju bilo kakvu državnu službu pristajući na ropски odnos prema vladajućem režimu u zamjenu za lažnu sigurnost mizerne državne plaće. Ostali opstaju na rubu propasti, često postajući jeftina radna snaga stranih kapitalista koji neštedimice pustoše blaga bogate zemlje. Materijalnu propast prati i moralna – mnogi temeljne etičke i domoljubne vrijednosti potčinjavaju pragmatičnim zahtjevima elementarnog opstanka.*⁵⁸ Kozarac je u *Teni* također vrlo dobro ukazao na navedne posljedice raspada seoskih zadruga, i socijalne i moralne, što ću kasnije i pokazati na konkretnim primjerima.

Nemec ističe da se Kozarac, za razliku od ostalih hrvatskih realista čija je politička orijentacija imala utjecaja i na njihov literarni rad, držao izvan političkih krugova te se u svojim djelima usmjerio uglavnom na *socijalne i ekonomske probleme konkretne sredine*⁵⁹ – rodne Slavonije. Gospodarsku problematiku slavonskog sela koju razmatra u svojim djelima i za koju pokušava ponuditi rješenje kritika često dovodi u poveznicu s njegovim obrazovanjem i strukom. Naime, tijekom studija u Beču upoznao se s ekonomskim i prirodnim znanostima, osobito s pogledima građanskog ekonomista Adama Smitha i prirodoslovca Charlesa Darwina.⁶⁰ Primjerice, Merkler ističe da Kozarac u

⁵⁸ Merkler, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 10., 11.

⁵⁹ Nemec, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 216.

⁶⁰ Štampar, E., *Josip Kozarac*, u: *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb, 1950., 8., 9.

*Smithovim idejama o radu kao mjerilu vrijednosti i izvoru bogatstva naroda, o selu i zemljoradnji kao temelju državne ekonomije*⁶¹ vidi izlaz iz teške društveno-ekonomske situacije ondašnje Hrvatske. Navedene ideje on primjerice iznosi u romanu *Mrtvi kapitali*, a na koji ih način primjenjuje u svom romanu detaljnije ću objasniti u analizi navedenog djela.

Kritika mu ponajviše zamjera didacticizam i tendencioznost u djelima koja piše s tezom, odnosno u kojima nudi rješenja za ekonomski i duhovni oporavak Slavonije. Tako primjerice Šicel smatra da je u *svoj književni opus ugradio samo dvije tendencije: literarno osmisliti svoje viđenje i teze o ekonomskom napretku u nas, te realistički opisati našeg slavonskog čovjeka, naročito slavonsku ženu*.⁶² I Merkler ističe da kritika često navodi kao njegovu glavnu slabost *zlouporabu umjetnosti u svrhu propovijedanja prosvjetiteljskih ideja i književnoga utilitarizma i tendencioznosti*.⁶³

Na koji je način Kozarac iznio društvenu stvarnost slavonske sredine pokušat ću prikazati na konkretnim primjerima dvaju njegovih djela, pripovijetke *Tena* i romana *Mrtvi kapitali*.

Tena

Kozarac piše *Tenu* u drugoj fazi svog književnog stvaralaštva u kojoj, ističe Šicel, *do punog izražaja dolazi piščeva suživljenost s prirodom, selom i socijalno-ekonomskom problematikom Slavonije*.⁶⁴ Promatra i analizira slavonsko selo u kojem prodor kapitala direktno utječe na život seljaka te u vezi s tim obrađuje probleme kao što su *razbijanje patrijarhalnih zadruga, osiromašivanje seljaka i nemoral zbog utjecaja stranaca*.⁶⁵

⁶¹ Merkler, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 20.

⁶² Šicel, M., *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 178.

⁶³ Merkler, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 7.

⁶⁴ Šicel, M., *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 95.

⁶⁵ *Ibidem*, str. 95.

Kozarac gradi radnju polazeći od društvene stvarnosti jednog slavonskog pograničnog sela u vrijeme austrijske okupacije Bosne. U središtu radnje je Tena, siromašna seoska djevojka koja je u ranoj mladosti izgubila majku te ostala živjeti s ocem. Sablić Tomić ističe da Kozarac počinje oblikovati Tenin lik neposredno nakon smrti njezine dominantne majke. Ona, naime, postaje *svijesna sebe*:⁶⁶

*Tena nije puno plakala za njom, jedno već zato, jer nije bila plačljive naravi, a drugo, jer joj je sada bilo u srcu kao čilom konju, koji se oteo i odletio na prostrane njive i poljane u zlatnu slobodu... (...) A sada najednom puče joj nedogledan vidik pred očima, a ta neizvjesnost salijevala se u jedan jedini pojam, ja sam ja; što je na meni, moje je...! Koliko li ju je slast obuzela, kada je oćutjela, da će sama ravnati svojom voljom, svojom mišlju, svojim tijelom... (...) Podrhtala je na pomisao, da je sada cijeli svijet njezin.*⁶⁷

Tenina majka se za svog života brinula za cijelo kućanstvo. Na muža, Jerka Pavletića, nije mogla računati. Kozarac ga opisuje kao tipičnog Slavonca, probisvijeta koji nije mario za obitelj te je većinu vremena provodio u gostionici:

*Jerko Pavletić bio je lijenčina, nemarišav čovjek, koji je i sebe i sve oko okolo sebe ostavljao milosti Božjoj, a k tomu još onaj kukavni dobričina, koji će društvu za volju i kapu svoju zapiti. U hrvatskoj Slavoniji nijesu rijetki takvi ljudi. Kao što je polako išao, tako je polako i mislio, i radio, i jeo, kao da ne radi on sam toga, nego kao da ga netko potiskuje. Da mu nije bilo žene, po njemu bi kuća ostala i bez ruha i bez kruha.*⁶⁸

⁶⁶ Sablić Tomić, H., *Slavonska krv uz „među“ devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća*, u: Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 312.

⁶⁷ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 24., 25.

⁶⁸ Ibidem, str. 22.

Kozarac razloge njegova ponašanja pronalazi u društveno-gospodarskim promjenama koje su zadesile Slavoniju. Naime, nakon raspada seoskih zadruga, on počinje propadati, i materijalno i moralno:

*Dok je jošte opstajala zadruga Pavletić, on je bio svinjarom; za cijeloga zadružnoga života on nije ništa drugo znao raditi doli čuvati svinje. Kada se je zadruga raspala, bilo je njemu trideset godina, i sada preko noći morade da od svinjara postane kućegazda, gospodar. A on ne zna ni kako se plug drži, ne zna ni kola rastaviti, ne ima pojma da svatko mora porez plaćati! (...) Zar je čudo, da je taj nagli prijelaz pomutio sve njegovo dojučakšnje poimanje o svijetu, da je taj društveni prevrat, u kojem se nije znao ni maknuti, te se napokon podao onoj mrtvoj nemarnosti, onoj ledenoj bešćutnosti za sve, što je oko njega?*⁶⁹

U takvim uvjetima, bez ženinog i majčinog vodstva koja ih je koliko-toliko držala na okupu, Jerko i Tena ostaju prepušteni sami sebi. U njihovim likovima Kozarac donosi sliku dezorijentiranog slavonskog čovjeka u jeku društveno-gospodarskih promjena. Oni naime, objašnjava Merkler, *gubeći temeljne životne smjernice, lutaju zaslijepjeni lažnim sjajem dotad nedoživljenih sloboda i užitaka. Ne mogavši podnijeti odgovornost svoje nove slobode, oslobođeni vojne stege, obveza poslušnosti starješini zadruga i ekonomske ovisnosti o obiteljskoj zajednici, oslobođeni seljaci, a posebno žene, žedno grabe svijet užitaka ne misleći o moralnoj propasti i pogubnosti pretjeranog zanosa.*⁷⁰

Tena izlaz pronalazi u najboljem što joj je priroda dala – ljepoti. Izgled je bio ono što ju je izdvajalo od ostalih djevojaka iz sela, pružao joj je osjećaj sigurnosti i nadmoći. Nakon odlaska njezine prve prave ljubavi, vodnika Beraneka, Tena, koristeći svoj izgled i čari, rješenje pitanja egzistencije traži u muškarcima koji su sposobni pružiti joj materijalnu sigurnost u vrijeme teških

⁶⁹ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 23.

⁷⁰ Merkler, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 21.

socijalno-ekonomskih prilika. Očarana njegovim materijalnim bogatstvom, Tena se upušta u avanturu s Francuzom Leonom Jungmanom:

Kada je stupila pred Leona, zasramila se, da nije znala ni ustiju otvoriti, tek pod silu je nastojala, da se nasmiješi; no kada je pregledala sav onaj neviđeni sjaj Jugmanovih soba, kada je čula, kako joj laska i udvara, ona se brzo razabrala i osokolila. (...) One sjajne slike s divnim golim ženama, ona ogromna zrcala na svakom zidu, ona niska, široka željezna postelja, naslikana svakojakim cvijećem, s bijelim mirisavim jastucima i plavim svilenim pokrivačem, sve ju je to zatravelo. Čas po čas te se njoj već pričinjalo, kao da je sve to samo za nju stvoreno, da je ona, njezino tijelo, jedan dio te raskoši i sjaja. (...) On je dobro opazio, da se ona više divi tom sjaju negoli njemu samu; on je tek u drugom redu dolazio, tek kao posjednik svega toga, ali je i znao, da drugačije ne može ni biti, gdje se ljubav kupuje.⁷¹

Dolaskom Leona u selo, Kozarac najavljuje prodor stranog kapitala te opisuje njegov utjecaj na život sela:

O Svima svetima pričeli dolaziti šumski trgovci, da izrade preko zime one lijepe hrastove, diku i ures Slavonije, koje su na dražbi kupili. Među trgovcima, koji šumom trguju, bilo Bečana, Bavaraca, Engleza i Francuza. Zastupnik jedne pariske tvrtke bio je Leon Jungman, rođeni Alsačanin.⁷²

Štampar opisuje Leona kao stranog kapitalista koji djeluje pogubno na moral sela: *On nije samo kupac naših šuma uz velike profite, ne izrabljuje samo našu radnu snagu, nego iskorišćujući teške ekonomske prilike seljaštva on je i kupac ljubavi i demoralizator sela.⁷³* Vidljivo je to primjerice u sceni u kojoj siromašna seljakinja dolazi Leonu kako bi okaljala Tenu, a istovremeno mu ponudila svoju kćer:

⁷¹ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 31., 32.

⁷² Ibidem, str. 29.

⁷³ Štampar, E., *Josip Kozarac*, u: *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb, 1950., str. 21.

„Došla, da mi proda djevojku, a zove ju biserom; došla, da jednu okalja, a drugu da mi ponudi; jedna je „bitanga“, jer je već prodana, a druga je „biser“, jer se istom prodaje...“ Tako je govorio Leon sam sa sobom. A onaj „biser“ što mu ga je žena ponudila bila je njezina rođena kći. Ona nije slagala, njezina kći bila je zbilja još biser, jer je tek navršila petnaestu godinu.⁷⁴

I Jerko Pavletić bio je spreman prodati svoju kćer Tenu čim mu je Leon ponudio malo vina i rakije. Čim je došao kući, stao ju je nagovarati da posjeti Leona:

No, pa zar ti nije pravo? Druga bi jedva dočekala, a ti se nećkaš. Bilo bi već vrijeme da izbiješ iz glave onog soldata, baš je njemu stalo do tebe! Zar ne vidiš, što druge djevojke rade? Jedva čekaju, da ih gospodin Leon pozove na večeru. Sinoć je svaka dobila svilenu maramu, a ti ideš u sedam satu u krevet kao kokoš...⁷⁵

Vođena erotskim instinktom, Tena se prepušta raskalašenom životu u Leonovoj kući:

Ona je imala, što god joj je srce zaiskalo, ona se nosila kao ni jedna druga djevojka u selu, ona nije znala, što je danas, a što sutra, jedna radost izmjenjivala drugu. Ona nije znala, što su dani, što li su noći, ona j samo znala za onaj časak večeri, kad se je obukla, što je znala ljepše, te pošla k Leonu; ona je samo znala za one raskalašene časove, kada je stupila u njegove tople mirisave sobe...⁷⁶

Leon koristi tešku ekonomsku situaciju u kojoj se Tena nalazi, iskorištava ju zbog njezine ljepote da bi je naposljetku odbacio kao što je to učinio i sa slavonskom zemljom:

⁷⁴ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 39.

⁷⁵ Ibidem, str. 31.

⁷⁶ Ibidem, str. 34.

On je nju volio toliko, koliko i zemlju, u kojoj je sada živio: on nije došao u Slavoniju, da ostane uvijek u njoj, da bude članom te zemlje, da s njom diše i uzdiše; ne, on je došao, da se okoristi onim, što je u njoj lijepo i vrijedno, on je došao, da se obogati u toj zemlji, a kada se obogati, onda da rekne: „Zbogom ostaj, lijepa zemljo, ja te više ne trebam, ja idem u svoj kraj, u svoj rod, da potrošim ono, što sam u tebi ubrao!“ To isto je njemu i Tena bila...⁷⁷

Merkler ističe kako njegov odnos prema Teni predstavlja odnos stranca prema bogatstvu zemlje u koju je došao.⁷⁸ Naime, Kozarac opisuje opće loše stanje u Slavoniji u drugoj polovici 19. st. do kojeg dolazi prodorom kapitalizma, društveno-ekonomskog sustava koji se zasniva na privatnom vlasništvu i slobodnom poduzetništvu, tržišnoj konkurenciji kapitala i radne snage.⁷⁹ Štampar objašnjava kako je *Hrvatska je u Khuenovu razdoblju bila zemlja zanatske i manufakturne proizvodnje s počecima industrije, koje su razvoj sprečavali austrijski i naročito mađarski kapitalisti, da bi sebi osigurali tržište. Strani kapital, naročito francuski i engleski, zainteresirao se za slavonske hrastove šume i kolonijalnim načinom pljačkao zemlju, a za uzvrat ostavljao nemoral i mrvice u obliku nadnica iskoristivši nemilosrdno našu radnu snagu.*⁸⁰ Jačanjem kapitalističkog načina proizvodnje dolazi, između ostalog, i do raspadanja zadruga, a time i do propasti seljaka koji nisu bili spremni na nove promjene: iz zadruga gdje je svaki pojedinac bio specijalist samo u jednoj grani gospodarstva, oni naglo prelaze na individualno gospodarstvo gdje je pojedinac bio gazda i trebao se brinuti za cijelo imanje te uz to plaćati velike poreze.⁸¹ Primjer za to je Jerko Pavletić koji, *kada se je zadruga raspala, preko noći morade da od svinjara postane kućegazda, gospodar:*⁸²

⁷⁷ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 37.

⁷⁸ Merkler, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 29.

⁷⁹ Preuzeto s: <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=e15jWxc%3D> Pristupljeno: 04.09.2015.

⁸⁰ Štampar, E., *Josip Kozarac*, u: *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb, 1950., str. 16.

⁸¹ Ibidem, str. 21.

⁸² Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 23.

*Dok je opstojala zadruga, nije bilo teško zemljište od pedeset do sto rali obraditi, no otkako se se zadruga raspadoše, te na pojedinca palo petnaest do trideset rali, onda nastaje propast: valjalo je za toliko zemljište plaćati porez i prirez, a jedinac čovjek nije kraj najbolje volje mogao ni polovicu toga zemljišta obraditi. Sev ostalo zemljište ostalo je pusto i neobrađeno...*⁸³

Dok slavonski seljaci propadaju, njihovu zemlju kupuju stranci i bogate se na njoj, a pritom im slavonski čovjek služi kao radna snaga te ujedno postaje i materijalno ovisan o strancu. Primjerice, dok je Leonova tvrtka imala sjedište u Posavini, Jerko je radio za njega i imao svega u izobilju, no nakon njegova odlaska u Podravinu, gdje je kupljena nova hrastova šuma, Jerko počinje sve više propadati:

*Odlaskom Leonovim, prestala je i njegova služba, a bila je to tako udobna služba, da Jerko Pavletić ljepše poželjeti nije mogao. Graha, kukuruznog brašna i slanine bilo u šumi dosta, a bilo je i vina i rakije i duhana. Sada se uzeo Jerko obazirati po praznoj kući; ne klepeće šumsko zvono na ručak, ne iznašaju se iz gospodske sobe još pune zdjele masnih jela... (...) Dok je bio kod Leona u šumi, nije mario za zemlju, niti ju je orao niti sijao, te zemljište počelo se sve većma zarašćivati. Poreza nije platio već tri godine, ni sada nije htio ni novčića uplatiti, nije ni izlazio iz gostione.*⁸⁴

Osim gospodarskih i socijalnih problema Slavonije, Kozarac se dotiče i psihološke problematike koja je ponajviše razrađena u opisivanju sudbine glavnog lika pripovijetke, Tene. Šicel navodi da se naime radi o problematiziranju ženskih likova jakih karakternih osobina i emotivnih tenzija, dovoljno odvažnih da se za osobnu slobodu ljubavi suprotstave moralnim konvencijama patrijarhalnog života. Tena, nakon što je napušta prava ljubav, na uštrb samoj sebi prepušta se svojem erotskom instinktu, sudjelujući u općem

⁸³ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 43.

⁸⁴ Ibidem, str. 43.

*moralnom padu u trenutcima nestajanja dotadašnjih patrijarhalnih odnosa na selu, koji se ruše pred naletom novih društvenih odnosa dolaskom stranaca u našu konzervativnu sredinu.*⁸⁵ Nakon Leonova odlaska, Tena tone sve dublje u moralnu propast kako bi opstala – istvoreneno se upušta se u ljubavnu vezu s dvojicom oženjenih muškaraca, Ciganinom Đorđom i seljakom Jozom:

*Ciganin je, ali ima novaca... A ti će novci odsada biti moji, a Maruška, mala Ciganka, neka puca od jada! Jest, tako će to biti – Joza i Đorđe! Joza će me hraniti, a Đorđe će mi novaca davati!*⁸⁶

Njihova bizarna veza otkriva nam drugo lice slavonskog sela, odnosno „moralne vrijednosti“ koje njeguju. Primjerice, skladan odnos Tene s Jozinom ženom koja ju dvori i pazi, Kozarac objašnjava kao normalnu pojavu na selu:

*Jozina žena Ivka nije se mnogo protivila odnošaju svoga muža s Tenom; taj odnošaj nije joj doduše bio po čudi, ali to nije ništa nova u selu, jer je malone svaka žena imala svoju inoću.*⁸⁷ *Bolje da se drži i s Tenom negoli s kakovom sto puta gorom.*⁸⁸

Tenu na kraju sustiže kazna za njezine moralne posrtaje i to u vidu boginja koje joj unakažuju lice i time zauvijek narušavaju ono najvrednije što je imala – ljepotu. Kako više nema čime zadržati muškarce koji su je uzdržavali, ona, osim fizički i moralno, propada i materijalno. Merkler smatra da je tragična Tenina sudbina zapravo tužna slika Kozarčeve iskorištene i opustošene Slavonije: *opustožena je gramzivim rukama lažnih zaljubljenika u svoju ljepotu, onih koji su sve odnijeli, sve razrušili, sve obeščastili, i onda pustu i žalosnu zemlju ostavili samu sebi, da se snalazi i tješi sjećanjima na uzaludno rasipano bogatstvo i propuštene prilike.*⁸⁹ Na te propuštene prilike vrlo je dobro ukazao

⁸⁵ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 176.

⁸⁶ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 46.

⁸⁷ Inoča - žena koju muškarac ima pokraj zakonite žene.

⁸⁸ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 50.

⁸⁹ Merkler, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 30.

Čeh Beranek, Tenina prva ljubav, koji se za vrijeme svoje službe u Slavoniji nije mogao načuditi tolikoj neobrađenoj slavonskoj zemlji:

*On joj je pričao, kako se kod njega gospodari, kako se radi i štedi; kada bi on imao petnaest rali zemlje kao njezin otac, on bi za dvije, tri godine bio prvi gazda u selu. Nije se dosta mogao načuditi zapustjelim plodnim livadama, zanemarenom voćnjaku, razrušenoj staji. On je plivao u dragosti, kako će on sve to urediti, da će biti u redu kao u košnjaci...*⁹⁰

Kozarac time želi ukazati da nisu samo stranci krivi za gospodarsku propast Slavonije, već i sami Slavonci.⁹¹ Primjerice, to osobito dolazi do izražaja kada govori o Romima koji su se doselili u bogata posavska sela. Uspoređuje ih sa stranim kapitalistima:

*U neku ruku slični su oni ljudima à la Leon Jungman: i jedne i druge uzdržava tuđa zemlja, za koju oni ne mare, za koju oni ne rade, već su samo dotle u njoj, dok i račun podnaša. Slavonija je slična prezreloj voćki, koja je pala sa stabla, pa je sada grizu i ose i pčele i muhe, sve samo zato, jer je Slavonac lijen bio da uzbere svoju voćku. Pa zar da ga tko zato požali, da tuđinac u toj zemlji od suviška živi i opstoji, a on nije kadar s onim, što su mu djedovi namrli...?*⁹²

Damjanović ističe kako u *Teni* ipak nisu svi stranci negativno slikani, njihova marljivost i proračunatost mogu biti i tračak nade, ono svjetlo u tunelu koje se pali na svršetku „Tene“ kada stiže vodnik Beranek da vrati nadu i oživi kuću Tenina oca Jerka Pavletića.⁹³ Na sličan način razmišlja i Štampar koji ističe da je Kozarac tražio i izlaz te ga dao u Čehu Beraneku.⁹⁴ Prema tome, osim što nastoji analizirati stvarnost slavonskog sela, on pokušava ponuditi i rješenje za ondašnju socijalno-gospodarsku situaciju. Naime, vodnik Beranek

⁹⁰ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 26., 27.

⁹¹ Šicel, M., *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 95.

⁹² Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 52., 53.

⁹³ Damjanović, S., *Predgovor*, u: *Slavonijo zemljo plemenita/Josip Kozarac, Ivan Kozarac*, Mladinska knjiga Zagreb, Zagreb, 1992., str. 7.

⁹⁴ Štampar, E., *Josip Kozarac*, u: *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb, 1950., str. 21.

vraća se u Posavinu i kupuje Jerkovu kuću i zemljište te prihvaća Tenu natrag iako je fizički propala u bolesti. Kozarčeve posljednje riječi odaju nadu i vjeru u budućnost slavonske zemlje i slavonskog čovjeka:

*...suza na njihovim očima, suza, iz koje je prosijavala sjajna traka ljepše budućnosti, koja će kuću Jerka Pavletića iznova podići, zapustjela polja iznova pomladiti; novomu pokoljenju ljepši put utrti...*⁹⁵

Merkler zaključuje kako Kozarac i Teni, kao i svojoj zemlji, nudi spas u prihvaćanju pravih životnih vrijednosti: *nema tog sloma i klonuća kojega ne mogu popraviti rad, ljubav i odanost zemlji, ustrajan i nesebičan trud.*⁹⁶

Mrtvi kapitali

I u romanu *Mrtvi kapitali* Kozarac analizira društvenu stvarnost slavonske sredine, kritički ukazujući na tada aktualno socijalno-ekonomsko stanje. Međutim, ponajviše se bavi ekonomskom problematikom, dok recimo u *Teni* dolaze do izražaja i socijalni i moralni problemi sela. Šicel iznosi da je posrijedi *tipičan roman teze, u kojem Kozarac nastoji literarno izraziti svoja shvaćanja o mogućnosti i načinu gospodarskog ozdravljenja i napretka u Slavoniji. Pri tome ima u vidu tada aktualne teorije Charlesa Darwina, Johna Stuarta Millla i Adama Smitha.*⁹⁷ Temeljna ideja Kozarčeva romana vrti se oko *potrebe povratka na selo i predanog rada na zemlji koja će uzvratiti blagodatima koje su temelj sretnog mirnog i stalozženog života,*⁹⁸ navodi Merkler. U prikazivanju dodira seoskog i gradskog života koristi se crno-bijelom tehnikom u oslikavanju likova: *oni koji odlaze u grad napuštajući rodnu zemlju i svoje korijene, obezvrijeđeni su, propali i nesretni; onima koji pronadū smisao i svrhu svoga života u radu i*

⁹⁵ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 66.

⁹⁶ Merkler, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 30.

⁹⁷ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str., 171., 172.

⁹⁸ Merkler, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 22.

*ulože trud u obnovu i preporod sela, plodna slavonska zemlja vraća višestrukim darovima.*⁹⁹

Već na samom početku romana Kozarac nam daje tipičan prikaz slavonskog sela:

*Bilo je prvih dana kolovoza; slavonsko sunce pripicalo svom žestinom, te se po prostranoj ravnici zrak samo iskrio da nijesi mogao ni dva časka pogledati istim pravcem u daljinu. Po zlatnim strnicima gomilali su se krstovi pšenice, poslagani pravilno u redove, samo ovdje-ondje prekidala visoka kukuruza pogled u daljinu... (...) Iz zemlje se diže zadušljiv i omaman miris, a makneš i bud rukom bud glavom, osjećaš topli zrak kao da te ugrijana para ljubi; što je bilo znoja u tebi, već se isparilo i osušilo po obrazima te ti se čini kao da na licu imaš tanku koru od stvrdnutog tijesta.*¹⁰⁰

Iako ta slika nije odveć idilična, daje nam realistički prikaz ljetne žege i sunca koje obasjava zlatne slavonske ravnice. U tom prizoru susrećemo slavonskog seljaka, gospodina Matkovića, koji se po najvećoj vrućini vraća s polja *gologlav*, *raskopčan*, u kratkom, posve izapranom i iskrpanom kaputiću koji je na ispalim krupnim plećima pokazivao dvije okruglo-duguljaste mrlje od znoja.¹⁰¹

Uskoro se upoznajemo i s gospođom Matković iz čijeg nam opisa Kozarac već daje naslutiti da će radnju razvijati na odnosu selo-grad. Opisuje ju kao *kći visokog ali siromašnog činovnika*, i danas još lijepa i ponosna, koja se udala za njega da ne ostane neudata, te od prvog časa otkako je iz lijepe varoši došla k njemu na žalosno selo sa slamom pokrivenim kućicama, ostala je sve do danas nezadovoljna; ne razumijevajući jedno drugo, nijesu ni jedan dan bez prepirke proživjeli.¹⁰²

⁹⁹ Merkle, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 22.

¹⁰⁰ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 67.

¹⁰¹ Ibidem, str. 67.

¹⁰² Ibidem, str. 69.

U središtu radnje je slavonska obitelj Matković. Služeći se crno-bijelom tehnikom ocrtavanja likova, Kozarac članove te obitelji dijeli na pozitivne i negativne: *s jedne strane idealni „dobri“ brat i sestra (Vinko i Anka), vezani uz seosko gospodarstvo u kome vide pravu budućnost i sigurnu egzistenciju, nasuprot njima problematična druga sestra i brat (Nela i Lujo) opredijeljeni za gradski život, zapravo gubitnici u svakom pogledu: i moralnom i društvenom.*¹⁰³

Stroga polariziranost braće i sestara proizlazi iz različitih odgojnih mjera njihovih roditelja. S jedne strane, Vinko i Anka naklonjeni su gospodinu Matkoviću koji želi da mu djeca budu poštena i odgovorna. S druge strane, gospođa Matković, ponosna gradska dama, ima veći utjecaj na Nelu i Luju koje je naučila da žive na visokoj nozi. Primjerice, ta razlika dolazi do izražaja kada gospođa Matković dobiva sestrično pismo u kojem ih poziva na plesnu zabavu u gradu:

*Ona kao mati žalila je da joj i starija kći ne bere onakovih lovorika, žalila je da joj manjka onaj živahni temperament Nelin, žalila je što voli biti cijele godine na selu, a tuđi se od gradskog života gdje bi se svakako prije udala. (...) Ona je dobro znala da joj starija kći ne mari za sjajna društva i oprave, da je sretnija u svom domu i vrtu...*¹⁰⁴

Merkler ističe da Kozarac u romanu ukazuje na *pogubnost svega što iz grada dolazi u selo i stradanju svega što iz sela zaluta u grad.*¹⁰⁵ Lik Luje Matkovića primjer je seljačkog sina koji u dodiru s gradom stradava, odnosno otuđuje se. Odrastajući pod majčinim utjecajem, odlazi u grad školovati se kako bi jednog dana postao pravnik, odnosno državni činovnik, zanimanje koje je ona cijnila više od običnog seoskog radnika. Tijekom studiranja Lujo je pokazivao slab uspjeh na fakultetu, a novac je rasipno trošio:

¹⁰³ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 172.

¹⁰⁴ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 74., 75.

¹⁰⁵ Merkle, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 21.

*Sad je Lujo bio pravnik četvrte godine; prvi ispit koji je pol godine poslije pravoga vremena položio, nije bio baš tako sjajan. (...) Od sve djece on je Matkovića najviše novca stajao; na sveučilištu dapače htio igrati maloga aristokratića, plijeneći pri tom nemilo očevu kesu. Kad je stari Matković napokon uvidio da Lujo ne zna ocijeniti napor da mu svakoga mjeseca stvori pedeset do šezdeset forinti, ne htjede mu više od trideset forinti mjesečno slati, te se uslijed toga ljepušasti pravnik sve većma nazad povlačio i izjednačivao se s onim sveučilišnim građanima koji su više gladovali nego siti bili.*¹⁰⁶

Lujo, kao njegova sestra Nela, bježi od seoskog gospodarstva i teži što prije postati *netko* i *nešto*. On i njegovi prijatelji pravnici tijekom studija sanjare o dužnosti koju će vršiti u četrdesetoj godini, o službi o kojoj zapravo pojma nemaju. Žele nagradu bez rada i truda, ne vide smisao u polaganju ispita, za njih su oni samo *puka formalnost*:

*Ispit? To je nešto nuzgredno, puka formalnost; isto tako i svjedodžba po kojoj se nikada ne može prosuditi što ovaj ili onaj znade i razumije. Po njihovu sudu skoro uvijek je onaj više razumio koji je imao lošiju svjedodžbu...*¹⁰⁷

Jelčić ih navodi kao *ljude koji su se odbijali od pluga i motike i žele pošto-poto biti „gospoda“; a „gospoda“ su svi koji ne kopaju i ne oru. Ideal im je biti seoski pisar. To su „mrtvi kapitali“, kako ih u romanu zove Lešić, koji su se odbili od rođene zemlje, preziru rad, spremni su i na poniženja, samo da pred pukom igraju „gospodu“.*¹⁰⁸

Upravo kroz lik Lešića, na kojeg se referira Jelčić, Kozarac ukazuje na važno socijalno-ekonomsko pitanje Slavonije – problem *mrtvih kapitala*. Lešić je mladi gospodarski pristav koji se nakon studija ekonomije u Beču vraća u rodnu Slavoniju. Na studij ekonomije potakla ga je *ona ogromna množina*

¹⁰⁶ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 168.

¹⁰⁷ Ibidem, str. 170.

¹⁰⁸ Jelčić, D., *Povijest hrvatske književnosti: Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1997., str. 254.

*mrtvog kapitala koji se nalazi na našoj zemlji, a mi taj mrtvi kapital još povećavamo jer smo s jedne strane svi nasrnuli glodati голу kost, a druge strane preveć smo komotni da zasučemo rukave, da se upremo i izvučemo blago iz naše zemlje.*¹⁰⁹ Govori dakako o velikoj količini neobrađene slavonske zemlje koja se svakim danom povećava, a upravo je zemlja ta koja donosi blagostanje i bogatstvo. Govoreći o mrtvim kapitalima, Lešić ne ukazuje samo na zemlju koja stoji neiskorištena, već i na *onaj dio činovništva koji, manje darovit, bez osobitog interesa za svoj rad, jedva životari uz kukavnu plaćicu, dok bi se mogao na korist zemlje i narodnoga gospodarstva posvetiti poljodjelstvu, obrtu i trgovini, pa time podići ekonomsku snagu naroda,*¹¹⁰ ističe Ibler. Lešić kao jedan od glavnih problema u zemlji navodi nerazmjer staleža i strukovnih zanimanja. Naime, činovnički stalež superioran je u odnosu na gospodarski i obrtnički stalež, koji su često podcijenjeni u narodu:

*Kad bi samo polovica onih koji hrle činovništvu posvetila gospodarskoj struci, naša bi domovina bila za dvadest godina druga zemlja, jer niti bi tada bilo ovolikoga mrtvoga kapitala ovdje, to jest neobrađene zemlje, niti bi jedna polovica činovničkih mjesta bila također mrtvi kapital...*¹¹¹

Lešić je uvidio da mladi ljudi koji odlaze na studij, nakon nekoliko godina studiranja *izgube volju za rad, poletnost duha, jasan pogled u budućnost – jer za njih se sada brinu roditelji i stipendiji, a nakon toga koji god državni ured.*¹¹² Najvećeg ubojicu duševnih sila on vidi upravo u znanju da ih nakon završenih studija čeka siguran posao s kakvom-takvom plaćom, bez obzira kakve ocjene imali i koliko se trudili. Takvi su primjerice Lujo i njegovi prijatelji pravnici. Očekujući da će ga odmah po završetku studija imenovati pristavom, jedan od njih dobiva poziv da bude *besplatni* vježbenik na sudu. Lujo pak leži kuće bez

¹⁰⁹ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 84.

¹¹⁰ Ibler, J., *Mrtvi kapitali (Pripovijest Josipa Kozarca)*, u: Barac, A., *Hrvatska književna kritika II: Razdoblje realizma*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961., str. 92.

¹¹¹ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 113.

¹¹² *Ibidem*, str. 171.

posla, redajući odbijene molbe, jer mu je ispod časti raditi u nekoj od slavonskih općina gdje manjka ljudi njegove struke. Umjesto da se razviju u neovisne i samostalne individue, oni *u uredu postanu mašine, mrtva tjelesa kojima se turi u ruke pero da pišu njime od jutra do mraka, a nijedan redak možda nije ih ushitio, niti im ulio ljubavi za sutrašnji dan života.*¹¹³

Kozarac rješenje tih problema donosi kroz lik Lešića koji zastupa njegovu ideju da se *ekonomskim reformama može izmijeniti i duhovna i etička struktura vlastitog naroda.*¹¹⁴ Inspiraciju i uzor Lešić pronalazi u Adamu Smithu, *apostolu novovjekovne znanosti*, kako ga on sam naziva. U tekstu se u nekoliko navrata poziva na Smithovu knjigu pomoću koje je shvatio prave uzroke niskog ekonomskog stanja tadašnje Hrvatske:

*Uzrokom tomu jeste pomankanje naobrazbe u obrtnim i gospodarskim granama znanosti i s njime skopčane poduzetnosti duha koja jedina stvara i diže blagostanje zemlje. Kod nas umjesto da novac kroz tisuće ruku od konzumenta do producenta prođe, ide on ravno od prvoga drugomu te onda kod toga i ostaje.*¹¹⁵

Adam Smith, poznati britanski ekonomist i filozof, u društvenoj je korisnosti vidio *mogućnost općeg napretka čovječanstva,*¹¹⁶ te smatra da ona ujedno *pojačava moralnu snagu.*¹¹⁷ Lešić naime govori o njegovoj knjizi *Bogatstvo naroda* u kojoj on razvija ideju slobodnog tržišta *u kojem svi akteri imaju jednaku, neograničenu slobodu izbora dobara, zanimanja, poslovne inicijative, razmjene dobara i prava, prema svojim potrebama, ukusima i interesima. Svaki čovjek, slobodno raspoložujući svojim resursima, odlučuje da u vlastitom interesu proizvodi ona dobra i usluge koje može proizvesti s manje troškova nego drugi i razmjenjujući ih s drugima po načelu razmjernosti uložena rada, dobiva veću*

¹¹³ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 171.

¹¹⁴ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 221.

¹¹⁵ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 86.

¹¹⁶ Preuzeto s: <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56797>> Pristupljeno: 16.09.2015.

¹¹⁷ Preuzeto s: <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56797>> Pristupljeno: 16.09.2015.

*korist nego što bi mogao od proizvoda koje bi jednakim radom proizveo za svoje potrebe. Podjela rada i razmjena postaju tako izvor dodatnoga bogatstva za sve, a sloboda i stabilnost društva postaju nužni uvjeti stalnoga rasta bogatstva i napretka društva.*¹¹⁸ Polazeći od Smithove teorije, Lešić napredak vidi u ravnomjernoj podjeli rada i razmjeni dobara. Nezadovoljan je trenutnim stanjem u državi – i u gradu i na selu gomilaju se kapitali koji zbog nerazmjerne raspodjele postaju mrtvi. S jedne strane, u Slavoniji dolazi do gomilanja neobrađene zemlje zbog nedostatka radne snage; s druge strane, u gradu pak dolazi do gomilanja činovničkih zanimanja kojih na tržištu radu ionako već ima napretek. Kad bi se taj suvišni dio činovnika posvetio gospodarskoj struci, ne samo da bi se smanjila količina neobrađenih površina, već bi i pridonijeli ekonomskom rastu i razvitku države. I gospodin Matković ukazuje na nerazmjer staleža, odnosno na luksuz činovničkih kuća u gospodarski nerazvijenoj zemlji:

*...došlo se do abnormalnosti da dvije kuće na selu, stojeći jedna do druge, skrivaju u svojoj nutrini početak i vršak ljudske kulture: u jednoj stol, postelja, košulja i sve – izrađeno od posjednika samog; u drugoj kojoj se posjednik materijalno jedva razlikuje od onoga prvoga – jer između činovnika sa sedam stotina forinta plaće i seljaka koji iole dobro stoji ne može biti velike razlike pogledom na materijalno stanje – u toj drugoj kući bani se pokućstvo nabavljeno iz Beča, pokućstvo za koje njegov posjednik možda nije još prije godinu dana niti znao da uopće postoji...*¹¹⁹

Da bi gospodarstvo zemlje napredovalo, treba uspostaviti ravnotežu ravnomjernom raspodjelom rada. Štampar navodi: *Kako bi mrtvi kapitali postali živi kapitali, Kozarac ističe potrebu ostajanja pa i vraćanja zemljoradnji, traži podizanje ekonomske naobrazbe naših ljudi, koji će racionalnim obrađivanjem, mehanizacijom oruđa i marljivim radom povećati proizvodnju i blagostanje*

¹¹⁸ Preuzeto s: <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56797>> Pristupljeno: 05.09.2015.

¹¹⁹ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 149., 150.

zemlje.¹²⁰ Upravo se zato Lešić, nakon studija ekonomije u Beču na kojem je usvojio znanja koja je želio i koja su neophodna za njegovu struku, vraća u rodnu Slavoniju i kupuju močvarno zemljište koje je nakon mnogo truda i odricanja urodilo plodom i vratilo mu dvostruko što je uložio. Uz to, ide uz korak vremenom te se okreće novim suvremenim načinima proizvodnje: iz Beča donosi parni stroj za vršenje kako bi se vidjelo da se *i na plodovitim slavonskim nizinama počinje evropska kultura udomljivati*.¹²¹

Jelčić ističe da u svim Kozaračevim djelima, više ili manje, dolazi do izražaja želja da ljudi ostvare svoju sreću u punoj suradnji s prirodom, a ne u sukobu s njom; da je ostvare u međusobnoj harmoniji, onako kako ih poučava priroda, svjesni granica svojih mogućnosti.¹²² I Lešić je uspio ostvariti svoju sreću odabравši pravi put – put povratka prirodi i zemlji koja život daje. Njemu se na putu k sreći pridružuje i Anka, čestita seoska djevojka čvrstog stava i moralnih načela, te zajedno u skladu s prirodom uživaju u bogatstvu i blagostanju koje im ona pruža. Ta osnovna misao povratka prirodi provlači se cijelim romanom te njome Kozarac i zaljučuje svoje djelo:

*Čovjek gotovo da ne bi vjerovao kad pomisli na našu darovitost, na plodnost naše zemlje! A ta će tobožnja nemogućnost potrajati sve dotle dok one dvije glavnice: čovjek i zemlja, darovitost i plodnost, ne upoznaju svoju vrijednost, dok ih iz nerada i pospanosti ne krene ona naprijed leteća sila devetnaestoga stoljeća koja traži živih a ne mrtvih kapitala...*¹²³

Kozarac u romanu analizira stvarnost slavonske sredine s naglaskom na njezine gospodarske probleme. Traži uzroke gospodarskog propadanja Slavonije u 19. st., a pronalazi ga u nerazmjeru staleža, odnosno porastu činovničkih zanimanja, a padu gospodarskih i obrtničkih. Socijalno-ekonomske promjene

¹²⁰ Štampar, E., *Josip Kozarac*, u: *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb, 1950., str. 27.

¹²¹ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 193.

¹²² Jelčić, D., *Nove teme i mete*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995., str. 96.

¹²³ Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 198.

dovode od osiromašivanja seljaka, a time i do egzodusa seoskog stanovništva koje mahom odlazi ili u strane zemlje ili u gradove gdje spas pronalazi u činovničkim uredima radeći za nisku plaću i ne stvarajući ništa svoje. Bježe od sela i rada, žele postati gospoda. Za to vrijeme u Slavoniji se gomila neobrađena zemlja zbog nedostatka radne snage i strukovnih zanimanja. Kozarac rješenje pronalazi u načelima britanskog ekonomista Adama Smitha, zalažući se za pravilnu raspodjelu poslova, koristan rad koji donosi dobitak i povratak prirodi. Kritika često ističe kako njegovo djelo nije uspjelo dosegnuti određenu umjetničku razinu upravo zbog prenaplašene teze koja je, navodi Šicel, *izrečena uglavnom receptološki i deklarativno, a ne literarnim jezikom i stilom. Stoga su mu i likovi ostali blijedi i beživotni, tek nositelji ideja, a ne individualne, psihološki uvjerljivo ocrtane ličnosti.*¹²⁴ I Ibler kao glavnu manu Kozarčeva romana navodi istaknutu tendencioznost zbog koje se *čitatelj se ne može oteti čuvstvu da mu sam pisac daje lekciju iz narodne ekonomije s obzirom na prilike u Slavoniji.*¹²⁵ Njegova didaktičnost najviše dolazi do izražaja u liku Lešića. Naime, on je zagovaratelj piščevih ideja – *što pisac misli o našim ekonomskim prilikama, o društvenom položaju, o potrebama sadašnjosti i uvjetima bolje budućnosti, sve to stavlja u usta Lešiću. Lešić je njegov drugi „ja“*,¹²⁶ objašnjava Ibler. No, bez obzira na njegove prosvjetiteljske tendencije, vjerno je prikazao društvene odnose i problematiku slavonskog sela druge polovice 19. st.

6. Hrvatsko zagorje

6.1. Ksaver Šandor Gjalski

Ksaver Šandor Gjalski u literarnim je krugovima ponajviše poznat po svojim djelima u kojima opisuje zagorsku sredinu. Tematsku usmjerenost na

¹²⁴ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 173.

¹²⁵ Ibler, J., *Mrtvi kapitali (Pripovijest Josipa Kozarca)*, u: Barac, A., *Hrvatska književna kritika II: Razdoblje realizma*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961., str. 92.

¹²⁶ Ibidem, str. 96.

društvenu stvarnost zagorske sredine kritika prije svega pripisuje njegovom zagorskom podrijetlu. Naime, rođen je u Gredicama, u središnjem dijelu Hrvatskog zagorja, u plemićkoj obitelji.¹²⁷ Ranije u radu sam navela da je hrvatskim regionalistima svojstveno opisivanje okoline u kojoj su se kretali i čijem su djelovanju bili izloženi. Tako primjerice tematsku usmjerenost Gjalskoga Šicel objašnjava njegovom pripadnošću plemenitaškom društvenom sloju te činjenicom da je odrastao u ambijentu zagorskih plemenitaških kuća.¹²⁸

Književni opus Gjalskoga umjetnički je vrijedan iz dva glavna razloga, smatra Šicel. S jedne strane, njegova vrijednost leži u tome što nam donosi kroniku i izvorna svjedočanstva o turbulentnom razdoblju obilježenom društvenim i gospodarskim promjenama. S druge strane, u svojim se djelima dotiče tema i motiva dotad nepoznatih ili još uvijek relativno novih u hrvatskoj književnosti.¹²⁹ I Barac ističe umjetničku vrijednost njegovih djela koja najviše dolazi do izražaja u njegovim novelama sa zagorskim motivima. Naime, u njima je Gjalski oživio ljude, stvari, događaje i atmosferu zagorskih kurija u kojoj su se ti ljudi kretali.¹³⁰

Šicel navodi da realističkoj književnosti pripada prije svega zbog svoje tematsko-motivske usmjerenosti i stilskog izražaja: *njegova glavna tematska okupacija jest propadanje aristokracije, odnosno plemstva, a u njegovim zagorskim motivima sa starim kurijama nalazimo lirske note, u kojima se vidi utjecaj Turgenjeva.*¹³¹ Iako je književno bio aktivan i u razdoblju moderne,¹³² ipak je svojim pripovijestima iz plemenitaškog svijeta, opisujući idilične

¹²⁷ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II., Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 184.

¹²⁸ Ibidem, str. 184.

¹²⁹ Ibidem, str. 181., 182.

¹³⁰ Barac, A., *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 101, Zora i Matica Hrvatska, Zagreb, 1968., str. 230.

¹³¹ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II., Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 182.

¹³² Nemeć kao primjer navodi njegov roman *Janko Borislavić*, prvi hrvatski „roman ideja“, kojim je učinio značajan korak u intelektualizaciji hrvatske proze, dotičući se filozofskih, prirodnoznanstvenih i umjetničkih tem (Nemeć, 1994: 204).

*ambijente zagorskih kurija, stekao ugled jednog od ponajboljih hrvatskih pisaca,*¹³³ smatra Šicel.

Za razliku od Kovačića, Kozarca i Kumičića s jedne strane, koji su primjerice opisivali društveno-gospodarske promjene na selu promatrajući fluktuaciju seljaka u grad, te Novaka, Turića i Draženovića s druge strane, koji su opisivali atmosferu i ljude iz građanskih provincijskih sredina, Gjalski je ostao izvan neposredna dodira s tim dvjema sredinama. S obzirom da je bio jedan od rijetkih plemenitaša među hrvatskim realistima, iz specifičnog vidnog kuta promatrao je ljude i probleme koje je opisivao u svojim djelima. Teme njegovih djela vezane su uz sredine u kojima se i sam u životu kretao, a to je, kako navodi Šicel, *život birokratizirane aristokracije i hrvatskoga čovjeka srednjeg staleža uopće u novonastalim uvjetima života, uglavnom u okvirima činovničkog ambijenta u Zagrebu; analizirajući sudbine ljudi Gjalski je sa svojih pozicija oštro udarao po visokoj aristokraciji koja je, stvarajući karijere, mijenjala uvjerenja prema političkoj situaciji, ili je, kreirajući likove činovničkog svijeta s dna ljestvice, na njihovim tragičnim sudbinama gradio svoje optužbe protiv vladajuće aristokratsko-građanske hijerarhije.*¹³⁴

Šicel ističe kako se su gotovo svi dosadašnji kritičari i istraživači djela Gjalskoga složili s podjelom njegova literarnog opusa na nekoliko tematskih krugova: *krug zagorskih motiva iz života plemenitaškog svijeta, krug povijesnih romana i pripovijedaka sa širom društvenom problematikom te pripovijesti s tzv. mističnim motivima.*¹³⁵ Ipak, motivi iz prvog tematskog kruga često se javljaju i u njegovim ostalim djelima. Gjalski se tijekom života *neprestano vraćao temi zagorskih motiva,*¹³⁶ navodi Šicel, a upravo zbirka *Pod starim krovovima*, kojom je i debitirao, predstavlja svojevrsni rezime najvažnijih karakteristika njegova

¹³³ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II., Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 182. – 184.

¹³⁴ Ibidem, str. 189.

¹³⁵ Šicel, M., *Ksaver Šandor Dalski/Pod starim krovovima*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 42.

¹³⁶ Ibidem, str. 42.

literaranog opusa.¹³⁷ Prisutnost zagorskih motiva ne samo u ovoj zbirci, već i u ostalim djelima, nesumnjivo daje regionalni karakter njegovu stvaralaštvu. *Pjesnik Hrvatskog zagorja*¹³⁸, kako ga naziva Barac, u zbirci novela *Pod starim krovovima* iznosi socijalne promjene koje su pogodile Hrvatsku nakon ukidanja kmetstva. Analizom tekstova iz zbirke pokušat ću predočiti na koji je način Gjalski prikazao Hrvatsko zagorje u tim novelama te koji se društveni problemi iz njih mogu iščitati.

Pod starim krovovima

U prvom redu, osvrnut ću se na neke opće karakteristike zbirke. Zbirka predstavlja zaokružen ciklus novela, međusobno povezanih pripovjedačem i tematski, a istodobno čineći svaka za sebe zasebnu cjelinu. U djelu se izmjenjuju razni pripovjedači raznovrsnih zgoda i uspomena, te pritom pripovijedaju u prvom licu, čime automatski postaju i akteri radnje. Djelo je tipičan primjer tzv. „uokvirene zbirke novela“, navodi Šicel. Naime, Gjalski djelo započinje uvodom u kojem objektivni pripovjedač priča o konkretnom događaju koji se zbio na jednoj saborskoj sjednici sedamdesetih godina 19. st. u Zagrebu.¹³⁹ Blagi verbalni sukob između stare i mlade generacije saborskih zastupnika služi kao okidač kojim nas Gjalski uvodi u zbirku, stvarajući na taj način uvjete za tipičnu uokvirenu zbirku novela. Mladi naraštaj zastupnika izruguje se „zaostalosti“ trojice starijih članova, pripadnika starih plemenitaških obitelji. Naime, njihov vanjski izgled, odnosno starinske narodne nošnje, duge sijede brade i bijeli brkovi, izazivaju podsmijeh kod ostalih zastupnika sve dok jedan od prisutnih ne odluči stati u obranu starih plemenitaša:

¹³⁷ Šicel, M., *Ksaver Šandor Đalski/Pod starim krovovima*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 42. – 47.

¹³⁸ Barac, A., *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 101, Zora i Matica Hrvatska, Zagreb, 1968., str. 204.

¹³⁹ Šicel, M., *Ksaver Šandor Đalski/Pod starim krovovima*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 48.

*Gledajte: - onaj tamo suhi stavio je nekoć zarad svoga uvjerenja na kocku i život svoj i svoju obitelj i svoju imovinu – onaj drugi pokraj njega volio je nekoć da ga otac razbaštini nego da prelomi vjeru svojoj vjerenici, siromašnoj prostoj Židovki djevojci – a onaj treći kao podžupan nije dao da se izvrši naredba njegova bana, jer je ta naredba po njegovu mnijenju krnjila municipalna prava.*¹⁴⁰

Taj isti ostatak će prisutan kao pripovjedač i u ostalim novelama. U želji da barem donekle shvate davna vremena i sredinu kojoj su pripadali ti starci te da ih ne osuđuju i stvaraju zaključke samo na temelju njihove vanjštine, odluči ih upoznati s ovim dijelom našega Hrvatsva:¹⁴¹

*Dopustite dakle da vam do zgrade pročitam svoje bilješke i uspomene što sam ih – ne od obijesti nego od nutarnje potrebe – napisao o svom starom prijatelju Batoriću, o njegovoj Brezovici i o našem drugovanju. Tek je nešto – ta tko bi sve! Može biti te ćete iza toga koje u čemu suditi drugačije!*¹⁴²

Gjalski time stvara situaciju kojom nas uvodi u zbirku: sljedećih dana nalazi se s četvoricom mladih zastupnika u starom dvoru te im stade čitati svoje zapise.

Prva novela u zbirci nosi naslov *Illustrissimus Battorych*. To je ujedno i prva novela kojom se Gjalski afirmirao u književnosti – objavljena je 1884. g. u *Vijencu*, a poslije je postala i sastavni dio zbirke *Pod starim krovovima* koja izlazi 1886. g. Njezin glavni junak, plemić Batorić, javlja se i u ostalim novelama u zbirci, u kojima se nalazi ili u središtu zbivanja ili se pojavljuje tek kao sporedna ličnost. Njegov lik naziva *kohezijskim čimbenikom* koji, uz „sveznajućeg“ pripovjedača, povezuje sve novele u zaokruženu cjelinu.¹⁴³ Šicel ističe je da upravo u toj noveli Gjalski dao naslutiti temu cijele zbirke i motive

¹⁴⁰ Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 35.

¹⁴¹ Ibidem, str. 35.

¹⁴² Ibidem, str. 35., 36.

¹⁴³ Nemeč, K., *Hrvatski pripovjedači*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2001., str. 13., 14.

koji će se kroz nju prožimati: kroz lik Batorića, tipičnog zagorskog plemenitaša, on dočarava čitateljima ugođaj starih zagorskih kurija te opisuje atmosferu unutar određenog hrvatskog društvenog sloja, plemstva, u vrijeme velikih društvenih i političkih promjena.¹⁴⁴

Nemec navodi kako fabula kod Gjalskog ima sporednu ulogu. Dok primjerice, u djelima Kovačića i Kumičića nailazimo na fabularni spektakl, burne zaplete i dramatične obrate, kod Gjalskog je fabula u potpunosti podređena razradi karaktera te on naglasak stavlja na atmosferu, pejzaž, opise raspoloženja, uspomene itd. Posrijedi nisu tragične sudbine glavnih junaka, već odabire neke situacije iz njihovog života, dajući im lirsku notu, pa romaneskni prostor ispunjava, objašnjava Nemec, *ladanjskim razgovorima, nostalgijom za „dobrim starim vremenima“, opisima prirode i interijera (starih plemićkih kurija)*.¹⁴⁵ Tu se prije svega osjeća Turgenjevljev utjecaj, u čijim je djelima Gjalski pronalazio nadahnuće. Povezuju ih, navodi Nemec, *sličan „background“, sličan temperament i feudalni mentalitet, sklonost melankoličnim i blago elegičnim raspoloženjima, lirskim efektima i sentimentalnosti*.¹⁴⁶ I Flaker smatra da se unošenjem lirskog elementa u te novele gubi fabularna okosnica.¹⁴⁷ Ističe da upravo u Turgenjevljevim likovima sitnih i propalih plemića, kao što su primjerice Ovsjanikov, Komov, Orlov-Česmenski, Korolev itd., Gjalski pronalazi uzore za svoje karaktere koji se *pridržavaju starih običaja, dobro se odnose prema seljacima i pomalo žale za starim, minulim vremenima*.¹⁴⁸ Motiv nestanka starih plemićkih kurija, koji se prožimlje cijelom zbirkom, vidljiv je primjerice na početku novele *Diljem Brezovice*:

¹⁴⁴ Šicel, M., *Ksaver Šandor Đalski/Pod starim krovovima*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 50.

¹⁴⁵ Nemec, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 199.

¹⁴⁶ Ibidem, str. 200.

¹⁴⁷ Flaker, A., *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 128.

¹⁴⁸ Ibidem, str. 129.

*Svaki dan sve više i više iščezavaju stari plemićki dvorovi, naše stare kurije. Prije kojih dvadeset ili trideset godina nisi im se mogao ugnuti – a danas gleda oko nadesno, gleda nalijevo, a nigdje da zamijeti one visoke strme krovove, one iznemogle crne zidove i one hodnike, koji su zgrade opasavali sa sve četiri strane.*¹⁴⁹

Unošenjem lirskog elementa u novelu, primjerice muzike kao motiva, Gjalski pobuđuje pripovjedačeve emocije i stvara poseban lirski ugođaj.¹⁵⁰ Kao primjer, Flaker navodi novelu *Mlin kod ceste*, gdje pripovjedač *motivira daljnji razvitak radnje muzikom koja ga je privukla i zaustavila kod mlina*.¹⁵¹

*I opet htjedoh da uljezmem u kočiju; gotovo teško mi je bilo, da ma za trenutak oduljim, i bojao sam se, da ne bih nesretnicu sreo. No u taj čas razdade se iz mlina cilik gusala – dugi plačni akord – i za njim jošte jedan, još drugi – treći, svaki silniji od predašnjega. I makar da su svi akordi bili bez veze, to je opet u njima bilo nešto moćno, nešto puno duše i čuvstva, te sam morao i protiv volje pratiti im drhtave titraje, ne mičući se s mjesta.*¹⁵²

Gjalski uvodi i jednu važnu novinu u hrvatsku prozu – riječ je o *portretiranju pomoću ambijenta*,¹⁵³ navodi Nemeč. Naime, opisi pejzaža i interijera u zbirci izrazito su funkcionalni – podređeni su karakteru te su u službi njegove karakterizacije.¹⁵⁴ Primjerice, u noveli *Na badnjak*, Gjalski nam dočarava božićnu atmosferu stare zagorske kurije u kojoj se okupilo Batorićevo društvo kako bi zajedno dočekali i proslavili rođenje Krista:

U staroj je kući sve odisalo mirisom pečenih kolača, gibanica i kuhanih šunka. (...) Gore u sobi dočekaše nas Batorićeви gosti. Bijaše već sve za Božić

¹⁴⁹ Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 57.

¹⁵⁰ Flaker, A., *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 132.

¹⁵¹ Ibidem, str. 131.

¹⁵² Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 169.

¹⁵³ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 203.

¹⁵⁴ Ibidem, str. 203.

pripremljeno. Zidovi bili iskićeni borovinom i jelovinom, i sav zrak u sobi bio napunjen mirisom zimzelenog granja. (...) Nad stolom visio takozvani jež, jabuka obložena sasvim lješnjacima, taj najglavniji znak Badnjaka u starim hrvatskim kućama. Batorić se gotovo topio od blaženstva i veselja. Oči mu se radosno krijesile... Batorić je strogo pazio da na Badnjak u njega ne bude mesa, ali se zato njegov stalno namješteni ribič Janko morao pobrinuti to sigurnije za soma i šarana. (...) Među prvim zdravicama bila je zdravica današnjoj slavi, kojom je prilikom Lacica posebno istaknuo Batorića kao najvjernijega čuvara starih običaja.¹⁵⁵

Na ovom je primjeru vidljivo da je božićni ugođaj u skladu s raspoloženjem glavnog lika. Blagdanska trpeza, tipični božićni ukrasi i običaji izazivaju radost i veselje kod starog Batorića. Štoviše, govore nam puno o njegovu karakteru – Batorić je čuvar tradicije, plemić koji drži do starih običaja što je i vidljivo u načinu na koji dočekuje Božić. Smatra da njegovanje tradicije i čuvanje starih običaja čuva Hrvate od tuđinstva, a u narodu izaziva ponos i poštovanje.

Regionalni karakter djela vidljiv je već u samoj temi – Gjalski obrađuje temu vezanu uz Hrvatsko zagorje, opisuje ljude, stvari, događaje i atmosferu starih zagorskih kurija te se osvrće na prilike koje su snašle zagorske plemiće u drugoj polovici 19. st.¹⁵⁶ Donat navodi da je u njegovoj zbirci Hrvatsko zagorje, odnosno zagorska seoska sredina, prikazana kao mjesto na kojem žive i plemići i seljaci, dok je primjerice kod Kozarca i Kovačića seoska sredina rezervirana redovito za seljake. Gjalski promatra zagorsko selo u kontekstu davnih vremena kada su plemići i seljaci živjeli zajedno u slozi i harmoniji, te u kontekstu ondašnje suvremene situacije kada je to isto zajedništvo narušeno u naletu društvenih i političkih promjena.¹⁵⁷ Donat objašnjava kako Gjalski donosi sliku

¹⁵⁵ Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 96. – 98.

¹⁵⁶ Barac, A., *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 101, Zora i Matica Hrvatska, Zagreb, 1968., str. 230.

¹⁵⁷ Donat, B., *Književna kritika o Ksaveru Šandoru Đalskom*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 19.

Hrvatskog zagorja u trenutku izumiranja feudalizma i propadanja srednjeg plemstva s jedne strane, te pojave kapitalizma i „uzdizanja“ seljaštva s druge strane.¹⁵⁸ Selo je za Gjalskoga mjesto očuvanja tradicije i starih običaja, mjesto zajedništva i harmonije. I sam intimno vezan uz Zagorje, s nostalgijom se prisjeća prošlosti, davnih i minulih vremena, plemića koji su se okupljali u starim kurijama slaveći božićne i novogodišnje blagdane, rođenja, vjenčanja, odlazaka u lov, itd.¹⁵⁹ Mladi naraštaj ne drži do tradicije, štoviše, izruguje se staroj generaciji koja ju njeguje i gleda na nju s podsmijehom. Nabolje je to vidljivo već u sam uvodu, kada na sjednicu sabora dolaze tri starca u svečanim narodnim odorama, pripadnici starih plemenitaških obitelji. Svojom pojavom izazvali su podsmijeh i ruganje kod mlade generacije zastupnika:

Koliko god je momenat bio svečan, u sabornici se ipak pojave ironični poklici prema staračkoj skupini. (...) Zato nije bilo kraja ni konca ruganju i krupnim šalama kojima su mladi ljudi obasuli trojicu staraca. Najblaži nazivi bijahu: „pretpotopni ostaci“ – „verbecijanske mumije“ – „zagorski šljivari“! Galerija se gotovo zaorila glasnim smijehom. Najposlije se ostavili šale te stali posve ozbiljno žestokom strogom kritikom prekoravati tmine prošloga koljena, a zavodila ih u taj čas ona obična i tako smiješna nepravednost s koje svako mlađe doba, svaki mlađi naraštaj, živo vjeruje i misli da je prava prosvjeta započela istom u njihove dane, a sve što je otprije da je zlo i naopako, a valja samo današnje.¹⁶⁰

Barac drži da se u tragičnim sudbinama Gjalskijevih plemića zrcale sva društvena previranja u Hrvatskoj zadnjih desetljeća 19. st. Donosi nam opću društvenu sliku stvarnosti koja nije nimalo lijepa: ukidanje feudalnih odnosa, propadanje plemstva i njegova nesposobnost snalaženja u novim prilikama,

¹⁵⁸ Donat, B., *Književna kritika o Ksaveru Šandoru Đalskom*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 71.

¹⁵⁹ Šicel, M., *Ksaver Šandor Đalski/Pod starim krovovima*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 64., 65.

¹⁶⁰ Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 34.

navala stranaca, propadanje domaćih gospodarstava, zaduživanje, prodor kapitalizma itd.¹⁶¹

Gross ukazuje na tadašnju situaciju hrvatskog plemstva te ističe da nakon ukidanja feudalnih odnosa ono nije bilo u mogućnosti ostvariti dostatan prihod s imanja. Nadalje, dok je u Austriji i Ugarskoj prodor kapitalizma već bio u punoj snazi, feudalni posjednici u Hrvatskoj držali su se još uvijek starog načina proizvodnje tako da je većina starog plemstva bila nespremna na nove društveno-ekonomske promjene koje su nastupile nakon 1848. g. Kako se već tada mnogo plemićkih imanja nalazilo u teškoj ekonomskoj situaciji, šanse za njihovom modernizacijom bile su slabe.¹⁶² Naime, Gross navodi da obveznice koje su dobili kao odštetu za nekadašnja feudalna davanja nisu bile dovoljne za uvođenje modernih načina proizvodnje, ponajviše zbog starih dugova.¹⁶³ *Plemićki posjednici nisu imali novaca da plate radnu snagu, koje, uostalom, nije ni bilo, jer seljaci nisu htjeli raditi kod bivše feudalne gospode,*¹⁶⁴ navodi Gross, što je dovelo do situacije da je velik dio plemićkih imanja ostao neobrađen. Gjalski u svojim novelama nije naklonjen seljacima, štoviše, vidi ih kao negativnu stranu sela. Do nesloge između seljaka i plemića došlo je promjenom društvenog poretka, odnosno nakon ukidanja feudalnih odnosa. Vidljivo je to primjerice u slučaju Batorića kojem su seljaci ubili psa jer je došao u lov na njihovu zemlju, a poslije je i sam stradao tijekom sudskog procesa sa seljacima zbog šume:¹⁶⁵

U jednoj od Batorićevih šuma imali su njegovi podanici u neki danak pašu. Kad je nestalo podaništva, nisu više seljaci davali toga danka, ali nisu prestali marvu tjerati na pašu u šumu. Ukratko, dođe do pravde. Seljaci ne mogahu shvatiti,

¹⁶¹ Barac, A., *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 101, Zora i Matica Hrvatska, Zagreb, 1968., str. 204.

¹⁶² Gross, M., *O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća*, u: *Historijski zbornik*, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1980., str. 125.

¹⁶³ Ibidem, str. 125.

¹⁶⁴ Ibidem, str. 125.

¹⁶⁵ Donat, B., *Književna kritika o Ksaveru Šandoru Đalskom*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 25.

kako bi ih vlastelin mogao priječiti da uživaju što su imali još stari njihovi. Kako bi opet bili dužni plaćati kakav danak vlastelinu kad su kraljevski, a ničiji drugi, te su gospoda svoje „pravice“ izgubila? Batoriću pak bješe stalo da se ne vrijeđa njegovo pravo, zasluženno krvlju djedova. (...) pa tako prođe i više od dvadeset i pet godina. Za to vrijeme bilo je uvijek medju Batorićem i seljacima sto i sto neprilika, gotovo svagdašnjih sukoba. Ogorčeni bili su jedan i drugi preko mjere.¹⁶⁶

Ni jedni ni drugi nisu bili spremni na promjene koje je sa sobom donio kapitalizam. Dok su bili kmetovi, seljaci nisu imali svoj imetak; pojavom kapitalizma dobili su pravo na njega, ali se nisu znali nositi sa sve većim porezima na prihod:

Ali ipak ti je koji put tako teško oko srca kad vidiš na mjestu starih dvorova i njihovih nepreglednih dvorišta jednolične suhe njive, po kojima se bijedni seljak trudi da iskreše iz te zemlje žutice krajcarak ne bi li namirio porez i zakupninu.¹⁶⁷

Iako Gjalski veliča plemiće te se s nostalgijom prisjeća minulih vremena i hedonističkog života u starim zagorskim kurijama, on ipak realistički sagledava ondašnju društvenu situaciju, odnosno svjestan je propasti plemstva te uviđa razloge njegova sraza. Primjerice, u noveli *Na Badnjak* pisac nas vodi u davna vremena i dočarava nam ugođaj starih kurija u blagdansko vrijeme, opisuje božićnu gozbu i običaje vezane uz proslavu božićnih blagdana. No, pred sam kraj novele, vraća nas u okrutnu stvarnost i upoznaje s nevoljama koje su snašle one iste ljude s kojima je prije mnogo godina proveo jedan od najljepših Badnjaka te zaljučuje da je smrću Batorića, najvjernijeg čuvara tradicije, nestalo i njihovih starih običaja slavljenja Badnjaka:

¹⁶⁶ Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 51., 52.

¹⁶⁷ Ibidem, str. 57.

*Prodoše mnoge godine: Batorića nema, Brezovice nestalo, nestalo i naših starih Badnjaka. Pjeva se doista i sada: Slava bogu, a mir ljudem, ali moja susjeda, sirota Dorica, ona šta je u šumi nađosmo, sada je udovica s petero nejake djece i nikako joj se ne da pjevati, suze joj već od jutra ne mogu sahnuti. Gospodin kr. poreznik hoće da do konca godine namiri godišnju dužnost poreza u svom kotaru. Razaslao je zato na sve strane ovrhovoditelje. Što mari on da je danas Badnjak?*¹⁶⁸

U noveli *Perillustris ac generosus Cintek*, Gjalski nas upoznaje s nesretnom sudbinom propalog plemića, Cinteka, za kojeg mnogi kritičari tvrde da je njegov najcjelovitiji junak. Šicel navodi da upravo Cintek predstavlja sintezu svih portreta u zbirci: tipičan je predstavnik cijele jedne klase (plemstva) te njegova sudbina odražava sliku društvenih previranja 60-tih i 70-tih godina 19. st.¹⁶⁹ Njegova psihološka karakterizacija najbolje se vidi kroz njegove postupke: neprestano ističe svoje plemićko podrijetlo, ali se ne ponaša u skladu s njime, psovke su sastavni dio njegova vokabulara, zalazi u krčme, glasno jede, tvrdoglavo odbija plaćati porez itd. Mijenja imena istom brzinom kojom i politička stajališta, tj. „okrće se kako vjetar puše“. Progovara o svojim političkim i nacionalnim uvjerenjima: dok je bio priklonjen ilircima, nazivao se Kajmir; kad se priklonio Mađarima, promijenio je ime u Arpad:

A otkada si Arpad, ta prije si bio Kajmir? – uleti mu sa šalom u riječ Ercigonja. – Istina – u ilirskom koledaru stoji uz moje ime Ermenegildo ime Kajmir – i ja sam se tako nazivao dok sam bio „ilirac“, ali, hvala bogu, oči nam se otvoriše – sad se povratismo u pravo kolo! Illustrissime – sad sem njihov – dušom i telom njihov – nek se obnovi osamstogodišnji savez! – I zato si sada Arpad? – Ta – da. Rekao mi Erdödyjev provizor da je Kajmir isto što u mađarskom Arpad, pa zašto ne bih onda? Nije li možda slavno i lijepo ime? Bene – bene, ali, molim te, zašto

¹⁶⁸ Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 103., 104.

¹⁶⁹ Šicel, M., *Ksaver Šandor Đalski/Pod starim krovovima*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 75.

*si kabanicu okrenuo? – nastavi Ercigonja koji je dušom i tijelom bio narodnjak, pa dapače i „Cintekima“ nije dopuštao promjenu programa i političkog uvjerenja. – Molim – molim, reverendissime, nemoj ti tako. – I mi imamo oštre zube. Nisam ja kabanicu okrenul. Toga jedan nobilis Cintek ne može da učini. Ja sam bil zaslepljen, a sada sam progledal. Kaj da je budem „ilirac“ gde su nam ilirci pomogli do Bachove strahovlade, do silnih poreza, do zabrane duhanske, do skupe soli – ah – sve zlo odonda!*¹⁷⁰

Ilirce smatra odgovornima za nametanje poreza te čezne za mađarskom vladavinom kada još nije bilo poreza i ostalih nameta. Ne miri se s novonastalom društvenom situacijom i nije spreman prilagoditi se promjenama. Primjerice, ne želi platiti pristojbu za imanje koje naslijedio od oca:

*Navalili na me svakoga vruga, i nekakve globe za štemple i za duhan – kaj ti ja znam! Ah – pa uzmite – i nekakvu pristojbu moram platiti za to kaj mi je otac ostavil imanje. Ta – kakva pristojba! Ja da platim od toga kaj je odvajkada pripadalo familiji! Tako mogu zahtevati od kakvih trgovaca, Židova, ali – od mene!*¹⁷¹

Cintek se žali i na promjene koje su nastale nakon ukidanja feudalnih odnosa. Posljedice te promjene vidljive su u odnosu plemića i seljaka, odnosno njihovoj neslozi. Prije je Cintekov otac uz pomoć kmetova obrađivao polje, a danas on sve mora sam. Sa seljacima konstantno vodi sudove zbog granica među imanjima. Uza sve to, seljaci su mu i poubijali životinje te naselili mjesta gdje obično odlazi u lov:

– Dakle, puno lova? – upita nas dok mu još ni na domaku ne bijasmo. – I još pitaš! Ništa – ama ništa! – otpovrne Petrović dosta srdito. – Eto znal sem ja da je tak! – odvrati Cintek. – Ovi prokleti mužeki poubijaju sve. Dakako – gde da se

¹⁷⁰ Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 248.

¹⁷¹ *Ibidem*, str. 249.

*zec drži kad je dan-danas u svakom kutu već seljačka koliba. Znal sem da nema nikaj!*¹⁷²

Cinteka naposljetku dostiže nemilosrdna ruka zakona: dolazi mu ovrha zbog neplaćenih pristojbi te mu sav imetak biva rasprodan zbog neplaćenog poreza. *U jezivoj groteski života*, ističe Šicel, Cintek, *veliki protivnik novih zakona i poreznih obveza*, na kraju i sam postaje porezni ovrhovoditelj.¹⁷³ Njegova tragičnost proizlazi iz činjenice da na kraju postaje ono što je mrzio i protiv čega se cijeli život borio:

*– Ja da budem potjeračem za porez – ja – koji sam sve žrtvovao za svoje načelo, za svoje staro plemenitaško pravo da ne plaćam porez! – Ja – pa sada potjerač!*¹⁷⁴

Šicel smatra da je pripovijest o Cinteku mnogo više od novele ugođaja ili novele karaktera te navodi: *u njoj je Gjalski uspio ostvariti kompleksnu viziju jednoga značajnog društvenog trenutka i jedne klase na prijelomnoj granici kada je to društvo doživljavalo suton.*¹⁷⁵ Cintek je tipičan predstavnik plemstva koje je „zapelo“ u prošlosti i odbija prilagoditi se novim društvenim promjenama, što ga naposljetku i odvodi u propast.

Mnogi kritičari slažu se s Flakerovom tvrdnjom da zbirka *Pod starim krovovima* predstavlja prekretnicu u razvoju hrvatske novele te razvoju realizma u Hrvatskoj uopće. Naime, iako Gjalski s naglašenom lirskom notom i elegičnim tonom opisuje hrvatsko plemstvo u propadanju, on istodobno realistički i kritički promatra svijet oko sebe i daje realističku analizu ondašnjeg društva.¹⁷⁶

¹⁷² Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 255., 256.

¹⁷³ Šicel, M., *Ksaver Šandor Đalski/Pod starim krovovima*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 54., 77.

¹⁷⁴ Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 274.

¹⁷⁵ Šicel, M., *Ksaver Šandor Đalski/Pod starim krovovima*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 77.

¹⁷⁶ Flaker, A., *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 139., 140.

Potvrđuje to i Šegedin koji ga naziva *elegičarom propadanja i nestanka hrvatskoga zagorskog plemstva, kritičarom ondašnjeg našeg društva, epikom narodnog buđenja, tragedom ljudske sudbine i lirikom ljubavi*.¹⁷⁷

6.2. Ante Kovačić

Kovačić književno je djelovao u jednom od najdinamičnijih razdoblja u političkom i društvenom životu Hrvatske 19. st., između 60-tih i 90-tih godina, koje su bile odlučujuće za daljnu sudbinu Hrvatske.¹⁷⁸ Naime, kao što sam već ranije navela u radu, u to vrijeme dolazi do određenih promjena u poretku hrvatskog društva: uzdiže se hrvatsko građanstvo, odnosno buržoazija, a plemstvo propada te polako gubi svoje mjesto u političkom životu Hrvatske. Tu je i prodor kapitalizma, pojava malograđanstva i sve češći otpori i pobune seljaštva koje se nakon ukidanja feudalizma našlo osiromašeno. Šicel ističe kako je i Kovačić, i sam podrijetlom sa sela, dobro znao uočiti te promjene koje su se događale u njegovo vrijeme. Kao primjer navodi njegov prvi roman *Baruničina ljubav*, u kojem do izražaja dolazi njegova povezanost s rodnim krajem i potresenost tadašnjom situacijom: *Lijepo i mило moje Zagorje! Opet dišem slobodnim, razdraganim duhom u tvojih vinorodnih brdinah. Vlastelinski dvorovi sve su rjeđi i rjeđi na tvojih brdinah; gospodske djece ponestaje, da se voziču ljenčariti u velike gradove i učiti kako treba postati odmetnikom svoje domovine!*¹⁷⁹ Već u tim rečenicama može se uočiti njegov stav prema selu i gradu, odnosno njegova tendencija veličanja i idealiziranja sela, a osuđivanja grada, koja je ujedno i jedna od tematskih okosnica njegova romana *U registraturi*.

¹⁷⁷ Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 9.

¹⁷⁸ Šicel, M., *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str. 11.

¹⁷⁹ *Ibidem*, str. 11. – 13.

Bičanić navodi kako se Kovačić već u svojim prvim ostvarenjima istaknuo kao žestoki društveni kritičar. Primjerice, u mladim danima piše socijalno-satirične pjesme u kojima oštro kritizira loše društvene i moralne pojave svoga vremena: političku prevrtljivost, beskičmenjaštvo, dodvoravanje, sebičnost, lažnu učenost i požrtvovnost.¹⁸⁰ Ipak, kritičari se slažu da je njegov književni talent najviše došao do izražaja u njegovim proznim djelima, odnosno romanima u kojima također nastupa kao žestoki kritičar ondašnjeg društva pa Bičanić izdvaja kao primjere njegove romane *Fiškal*, u kojem oštro kritizira ilirizam i hrvatsko društvo u poslijeilirskom vremenu, i *Među žabari*, u kojem napada malograđansku sredinu i društvene odnose koji vladaju u njoj. Kao njegovo najbolje ostvarenje ističe roman *U registraturi* za koji kaže da ga mnogi književni kritičari i povjesničari smatraju najboljim romanom hrvatskog realizma.¹⁸¹ Roman *U registraturi* javlja se prvi put u *Vijencu* gdje je u nastavcima izlazio 1888. g., a tek je 1911. g. objavljen u cijelosti kao knjiga.¹⁸² Kovačić je u vrijeme izlaženja romana u *Vijencu* doživio oštre kritike, a kao primjer Nemeč izdvaja anonimo pismo jednog kritičara uredništvu u kojem poziva na zabranu Kovačićeva romana jer ga smatra beskorisnim i u njemu vidi samo loš utjecaj na hrvatsku mladež. Roman je ipak nastavio izlaziti, navodi Nemeč, a oštri su napadi samo učvrstili Kovačićeve stavove o društvenom primitivizmu, moralističkoj zatucanosti i ograničenosti.¹⁸³

Kako bismo bolje razumjeli Kovačićevo djelo, važno je reći nešto i o njegovom političkom opredjeljenju. Naime, politički procesi koji su se u to vrijeme odvijali u Hrvatskoj imali su svog odjeka i u književnosti. Šicel objašnjava: *i pisci i političari (a u mnogima su se ujedinila oba svojstva!) shvatili su književnost kao jednu od bitnih mogućnosti za rješavanje nacionalne i socijalne problematike i utvrđivanje, odnosno propagiranje političkih ideja*

¹⁸⁰ Bičanić, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 451.

¹⁸¹ Ibidem, str. 451., 452.

¹⁸² Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 177.

¹⁸³ Ibidem, str. 181., 182.

*pojedinih stranačkih usmjerenja i uvjerenja.*¹⁸⁴ Tako se narodnjaku Šenoi, koji se povodio Strossmayerovim načelom „prosvjetom k slobodi“, namjenjujući književnosti primarno odgojno-obrazovnu funkciju, a tek onda estetsku, suprotstavio Kovačić, pobornik Starčevića i njegovih pravaša, koji su *inzistirali na potrebi kritičkog ukazivanja na sve loše strane narodnog i političkog života, bez uljepšavanja i lažnih iluzija.*¹⁸⁵ Iako Kovačić nije bio direktno angažiran u političkom životu, Šicel tvrdi da je svoje političke stavove izražavao kroz književna djela te su pravaške ideje uvelike utjecale na njegovo literarno opredjeljenje.¹⁸⁶

Mnogi se kritičari slažu da je Kovačić u romanu *U registraturi* prikazao stanje hrvatskog društva u drugoj polovici 19. st. Izdvojit ću tvdnju Dubravka Jelčića koji navodi: *Romanom „U registraturi“ Kovačić je dao duhovnu biografiju cijeloga jednog naraštaja i vremena, biografiju hrvatskoga društva u drugoj polovici 19. st. viđenu okom idealnog i beskompromisnog pravaša koji u svom pravednom ogorčenju (i s plemenitom namjerom) ipak pretjeruje kad u Hrvatskoj zapaža samo zaostalost i licemjerje, servilnost, glupost i moralnu pokvarenost. Ali upravo u tom hipertrofiranju dolazi do izražaja prava orijentacija Kovačićeve umjetnosti, dominantna kvaliteta njegova talenta, a to je satiričnost.*¹⁸⁷ U interpretaciji djela usmjerit ću se upravo na probleme koje Kovačić uočava u hrvatskom društvu, konkretnije u zagorskoj sredini iz koje dolazi i u kojoj se kreće. Glavno polazište pritom će mi biti odnos sela i grada, odnosno fluktuacija stanovništva iz sela u grad i obratno, iz koje i proizlazi većina problema.

¹⁸⁴ Šicel, M., *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str. 15.

¹⁸⁵ Ibidem, 15., 16.

¹⁸⁶ Ibidem, str. 21.

¹⁸⁷ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 15., 16.

U registraturi

Prije zadiranja u samu problematiku djela, izdvojiti ću njegove glavne značajke, ključne za daljnju interpretaciju. Tematska osnovica romana jest život i odrastanje Ivica Kičmanovića, darovitog seljačkog djeteta koje odlazi u grad na školovanje, tema vrlo popularna u doba realizma.¹⁸⁸ U njegovu liku Kovačić ujedno daje i *realističku sliku rađanja moderne hrvatske inteligencije*,¹⁸⁹ ističe Frangeš. Mlad i neiskusni Ivica, u dodiru s gradom i gradskim životom tijekom školovanja doživljava slom svojih iluzija i ambicija te kao službenik registrature tragično završava svoj život. S navedenim se slaže i Šicel te dodaje da Kovačić u romanu tematizira društvenu problematiku ondašnjeg suvremenog života, s posebnim naglaskom na odnos selo-grad, i istodobno stvara galeriju likova iz različitih društvenih slojeva (seljaci, poluinteligencija, propalo plemstvo, građanstvo) koji su odraz psiholoških devijacija u društvu nastalih uslijed socijalnih promjena.¹⁹⁰

Što se tiče kompozicije samog romana, ona je razbijena i heterogena, odnosno djelo nije vremenski kontinuirano niti slijedi istu formu. Potvrđuje to i Frangeš koji za roman navodi da je *raskidan u kompoziciji, disproporcionalan u strukturi, nejednak u izvedbi pojedinih dijelova*.¹⁹¹ Primjerice, djelo započinje raspravom u registraturi i najavom pripovijedanja registratorova životopisa, zatim slijedi Ivičino pripovijedanje o njegovom djetinjstvu i školovanju, a kronološki redosljed zbivanja narušen je umetnutom epizodom buđenja Ivica, sada već mladića, u sobi fatalne Laure prije njegova odlaska u grad.¹⁹² I Nemeč ističe kako su *epizode ispremišane, kronologija i sukcesija narušeni, pretpovijesti i analepse brojene, a cjelina mjestimice ostavlja doma kaotičnosti*,

¹⁸⁸ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 177.

¹⁸⁹ Živančević, M., Frangeš, I., *Ilirizam, realizam*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 4, Liber i Mladost, Zagreb, 1975., str. 403.

¹⁹⁰ Šicel, M., *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str. 136.

¹⁹¹ Frangeš, I., *Šenoina baština u hrvatskom realizmu*, u: *Croatica*, sv. 1, Zagreb, 1970., str. 165.

¹⁹² Bičanić, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 469.

*improvizacije i nedostataka kohezije.*¹⁹³ Objašnjava to stanjem lika-pripovjedača, odnosno Ivice Kičmanovića, koji se nakon životne tragedije odaje alkoholu te doživljava tjelesni i duševni slom: *kompozicijska rascjepkanost zapravo slijedi ritam pripovjedačeva duševnog stanja.*¹⁹⁴

Ako se osvrnemo na stilskoformacijsku komponentu, neosporno je da se radi o realističkom romanu (iako u njemu nalazimo i romantičarska i naturalistička obilježja). Pavešković to objašnjava činjenicom da Kovačić motivaciju crpi iz društveno-gospodarskih odnosa te svoje likove prikazuje kao tipične predstavnike društvene sredine i sloja iz kojeg dolaze, čime svoj roman ujedno stavlja i u kategoriju socijalnog romana. Također prikazuje rast i odrastanje seoskog mladića koji sa sela odlazi u grad na školovanje, što je jedna od tipičnih realističkih tema, ističe Pavešković.¹⁹⁵

Već sam ranije u poglavlju navela da je odnos selo-grad jedna od glavnih tematskih okosnica Kovačićeva romana. Nemeć naglašava kako se iza kontrasta selo-grad krije oštra društvena kritika: *U romanu se analiziraju različite posljedice (psihološke, socijalne, moralne) raspada tradicionalnih društvenih struktura i raslojavanja na selu. Idila Kičmanovićeve djetinjstva u zagorskom selu izmjenjuje se s grubim, drastičnim slikama moralnih posrtanja u gradu u kojima dominiraju figure izobličene do karikature: lažni dobročinitelj, parazit i razvratnik Mecena, „kumordinar“ Žorž, „lirski pojeta“ Rudimir Bombardirović Šajkovski.*¹⁹⁶ U daljnjoj razradi problematike djela, glavno polazište bit će mi upravo fluktuacija stanovništva iz sela u grad i obratno te gospodarske promjene kao bi iskaknula posljedice do kojih oni dovode i na koje Kovačić ukazuje u svojem djelu.

¹⁹³ Nemeć, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 180.

¹⁹⁴ Ibidem, str. 181.

¹⁹⁵ Pavešković, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009., str. 467.

¹⁹⁶ Nemeć, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 233., 234.

Osvrnemo li se na odnose selo-grad, hrvatski realisti su, ističe Barac, u svojim djelima bili priklonjeni ili seljacima ili drugim društvenim slojevima, ovisno o tome iz kojeg su sloja i sami potekli. Također, ambijent iz kojeg je pisac izašao diktirao je sliku sela koju će pisac dati u svom djelu.¹⁹⁷ Do sad smo vidjeli da primjerice Gjalski, rodom iz plemićke obitelji, favorizira te u prvi plan stavlja plemiće, dok seljaci kod njega imaju sporednu ulogu. Šicel ističe da je i **na Kovačićevo literarno opredjeljenje uvelike utjecalo njegovo seljačko podrijetlo.**¹⁹⁸ Rođen u selu Celine u Hrvatskom zagorju, poput svog junaka Ivice Kičmanovića i sam prolazi težak put od seljačkog djeteta do odvjetnika koji se dugo vremena provlačio po tuđim odvjetničkim pisarnicama dok konačno nije stekao uvjete za samostalno prakticiranje odvjetničke djelatnosti.¹⁹⁹ Regionalizam u njegovu djelu i više je nego očit – u svom romanu *U registraturi* piše upravo o problemima svoje sredine s kojima se i sam suočio te na vlastitoj koži osjetio: *Rođen u vrijeme oslobađanja kmetstva ali i istodobne pauperizacije seljaštva, naglog siromašenja svih njegovih slojeva, te nužnosti odlaska u grad – trbuhom za kruhom – gdje se nije moglo ni lako, ni jednostavno prodirati u građansku i malograđansku sredinu, Kovačić je od prvih koraka i sam morao osjetiti gorki okus klasnih odnosa u kojima se ni najmanje nije tetošilo „kumeka“ i bivšeg kmeta.*²⁰⁰ Stoga u romanu ni ne čudi njegov otpor i antagonizam prema svemu što je gradsko, odnosno onim društvenim slojevima kojima porijeklom nije pripadao. Marjanović tvrdi da nam upravo Kovačićevo seljačko kajkavsko podrijetlo daje osnovu za tumačenje njegova djela: *seljačka narav dala mu je grubost i robustnost; zagorski kraj, humovit, gusto napučen, bez velikog horizonta, dao mu je smisao za zapažanje detalja, za zgusnutost*

¹⁹⁷ Barac, A., *Selo u djelima hrvatskih realista*, u: *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 145.

¹⁹⁸ Šicel, M., *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str. 21.

¹⁹⁹ Bičanić, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 449., 450.

²⁰⁰ Šicel, M., *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str., 21.

*stila, za koncentraciju pogleda; kajkavski duh dao mu je smisao za satiru, humor i za realizam stila.*²⁰¹

Frangeš navodi da su Kovačićevi likovi motivirani socijalnim prilikama i odnosima.²⁰² Njihov socijalni položaj i materijalne mogućnosti, ali i karakterne osobine, motiviraju njihove postupke. Opisujući njihov život i sudbinu, Kovačić nam u svom romanu daje prikaz hrvatskog društva u drugoj polovici 19. st. te ukazuje na probleme s kojima se to društvo suočava. S obzirom da su njegovi likovi predstavnici određenih društvenih slojeva, on nam upravo kroz njih ukazuje na probleme koji su bili važni za neki društveni sloj. Stoga ću se u daljoj razradi osvrnuti na glavne probleme u romanu krećući upravo od likova.

U romanu pratimo odrastanje Ivica Kičmanovića, seljačkog djeteta koji se svojom darovitošću i marljivošću isticao među drugom seoskom djecom u školi. Njegov *talent* nije ostao nezamijećen te ga roditelji, uz pomoć učitelja i župnika, uskoro šalju u *veliku varoš na nauke učiti za gospodina plebanuša ili fiškala*.²⁰³ Već sam atribut *velik* daje nam naslutiti da grad predstavlja nešto iznadprosječno, nedostižno, te među seljacima izaziva podvojena mišljenja. Dok jedni u *velikoj varoši*, odnosno gradu vide mogućnost za napretkom i obrazovanjem, drugi ga doživljaju kao prijetnju, mjesto gdje će im se djeca *pogospoditi*:

*A mi nećemo da nam se djeca pogospode. Aj, jok! Čast svoj gospodi! Ali mi im poklanjamo gospodstvo. Djeca mi ne budu ni kuhana ni pečena po školama. Kruh ne bude rastao od prolijevanja tinte, već od gnoja. Mi ne živimo od šaranja pera po papiru, nego ti valja ljudski huknuti u šake pak zadrijeti plugom i motikom u tvrdu kost zemaljsku.*²⁰⁴

²⁰¹ Šicel, M., *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str. 162.

²⁰² Živančević, M., Frangeš, I., *Ilirizam, realizam*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 4, Liber i Mladost, Zagreb, 1975., str. 404.

²⁰³ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 51.

²⁰⁴ *Ibidem*, str. 22.

Ivičinu sudbinu u *velikoj varoši* Kovačić navješćuje već u proročkim riječima susjeda Kanonika, netom prije Ivičina odlaska u grad:²⁰⁵

*Moj Jožica, kakva li je pak to struna pukla u tvojoj glavi? Zar nijesi ti gospodar svomu deranu? Gospoda neka svoju čorbu vare, a mi ćemo svoju kašu! Jok, dragane, ne bih se ja dao u te gospodske petljanije! Tko će sa psima u svatove, valja mu znati preko plotova skakati! Oni će ti dijete pokvariti, udvospoliti. Ne bude ni muško ni žensko; ni gospodin ni seljak. Držimo se mi pluga i motike.*²⁰⁶

Skok navodi da u proročanskim riječima malog Kanonika o odnosu seoske i gradske sredine Kovačić ukazuje na *problem mlade hrvatske inteligencije u 19. st., iznikle iz seljačkih redova, koja, iskorijenjena iz jedne, tj. seoske sredine, ne postiže ukorijenjenost u drugu, tj. gradsku sredinu.*²⁰⁷ Već u prvom susretu s gradom Ivica se upoznaje s novim načinom života i običajima koji nisu u skladu s onima koje je usvojio u svojoj obitelji i na selu:

Odavle zaputismo se po gradu... Tu se svakim korakom stvara novi vidik.. Silne i strašne kuće i dvorovi... Prozori su im veći nego dvoja vrata naših seoskih potleušica. (...) Pa ta silna vreva ljudi! (...) Na nas nitko ni okom ne svrnu. A ja neprestance skidah svoj šeširić nazivajući: - Hvaljen Isus! Hvaljen Isus! - No nitko ne odvrća pozdrava. Najviše njih me i ne pogleda. Netko se nasmiješi, netko me prezirno izmjeri; a jedan „gospodin“ - lakti mu virili iz otrcana kaputa i čepac od cigare cvrljio mu u ustima - okrene se za nama i zahohota: - Gle, gle! Mužeka dovukoše prvi put u grad! Tele i nova vrata! He, misli klepan da po našim trgovima volovi pasu a po gradskim ulicama krave tule i guske gaču... pak: „Hvaljen Isus!“ No, ispast će ti jezik ako budeš do večera tu ladanjsku pjesmu glagoljao!... - Prvomu svećeniku koga sretosmo, pohrlio sam da mu

²⁰⁵ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 17.

²⁰⁶ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 46.

²⁰⁷ Skok, J., *Književno djelo Ante Kovačića u vremenu i prostoru hrvatske književnosti*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Školska knjiga, Zagreb, 1991., str. 16.

*poljubim ruku. On mi je blago sustegne: - Dijete moje, takav ti običaj ne vlada ovdje... - A svi prolaznici koji to zamijetiše prezirno se podsmješkihahu.*²⁰⁸

Već tada dolazi do spoznaje da je samo beznačajan pojedinac u masi koja ga nikad neće prihvatiti. Ljudska toplina i srdačnost na koju je navikao u susretu s poznanicima na selu, u gradskoj je sredini pretvorena u hladno i bešćutno ignoriranje. Mračnoj slici grada suprotstavljeni su opisi Ivičina djetinjstva na selu, u kojim se očituju toplina, razumijevanje i emotivna privrženost:

*U seljačkom našem domu jošte slatko spavaju braća. (...) Ah, mjesečevi traci prodiru kroz prozor u našu seljačku kolibicu pa obasjaše te mile glavice moje braće... (...) Ali moja sestrice, zlatokosi anđelak, kako li ona spava! Lišće joj je tamnosvijetlo te jedva zamjetljiva rumen poigrava preko jabučica kano da je prvi ružin pupoljak dahnuo u taj nevini stvorak. Oj miran, lagodan, pun i rajski djetinjski san u divnom je skladu s noćnom tišinom naokolo, s bajnom mjesečinom štono blagohotno i dobrotvorno rsvjetljuje i naš ubogi seljački dom...*²⁰⁹

Nakon idiličnog života na selu, Ivica dolazi u kuću svog „dobrotvora“ Mecene i služinsku sobu kumordinara Žorža, *kao u vrtlog poroka i zala*,²¹⁰ ističe Jelčić. Već u prvom susretu s gradskim ljudima razvija određenu averziju prema tom svijetu.²¹¹ Primjerice, Ivičin prezir i gađenje prema građanima dolaze do izražaja tijekom scene gozbe u Meceninom domu, na kojoj su se okupili razni intelektualci, profesori i uglednici, odnosno *crème de la crème* grada:

Prilike su to u kojima od pojedinca postaju dva bića, dvije osobe: ljudska duša i vinski genij, bolje reći demon. Potonji zarobljuje prvu... Tu se dvojica živo prepiru; zaključci su im puki usklici, a pretpostavke nelogični i nerazumljivi

²⁰⁸ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 76., 77.

²⁰⁹ Ibidem, str. 69., 70.

²¹⁰ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 18.

²¹¹ Ibidem, str. 20.

*upitnici... (...) Dugački stolovi ostadoše neraspremljeni. Bijaše to prava bojna poljana nakon svršene ljute borbe: tu razlito vino, tamo izvrnuta sol, ondje prazne boce na okupu kano gusti grm u jeseni s koga je popadalo lišće. Gdjegdje koči se jošte rijetki svat: puna i neotčepljena boca. Ona je još jedina trijezna i pouzdana u tom kićenom darmaru...*²¹²

U osvrtu na Kovačićevo djelo, Jelčić uspoređuje Ivicu s Novakovim junakom Titom Dorčićem: *Dok je Tito Dorčić znao što želi (a želio je biti ribar!), Ivica Kičmanović znao je samo što ne želi: a nije želio postati sličan onim građanima i „uglednicima“ koje susrećaše u Meceninu domu.*²¹³

U toj sredini koja ga je „udvospolila“, kako mu je prorekao Kanonik, Ivica postaje žrtva svoje sudbine, manifestiranoj u liku fatalne Laure.²¹⁴ Prema Frangešovom mišljenju, Kovačić u slikanju društva nije dobro vidio uzroke društvenih sukoba, zato i stvara Lauru: *Ona je udes sebi, ona je udes čitavoj knjizi. Laura je personifikacija neprijateljske sile koja ravna životima Kovačićevih junaka; ne sagledajući zakone društvenog razvitka autor smisao zbivanja transponira u tu zlokobnu ženu.*²¹⁵ Ipak, dobro je uočio posljedice i žrtve društvenih sukoba, što je i vidljivo u životima i tragičnim sudbinama njegovih likova.²¹⁶

Ivica Kičmanović predstavlja mladog hrvatskog intelektualca koji u vrijeme velikih društvenih promjena odlazi sa sela u grad u nadi za napretkom, no *umjesto napredovanja, čemu su se nadali njegovi seoski pokrovitelji, nazočimo njegovu postupnu padu koji, mada se to ne vidi, počinje onaga jutra kada se probudio u Laurinoj spavaonici, zatravljen ljepotom velikaški uređene ložnice i*

²¹² Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 66. – 68.

²¹³ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 20.

²¹⁴ Ibidem, str. 21.

²¹⁵ Živančević, M., Frangeš, I., *Ilirizam, realizam*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 4, Liber i Mladost, Zagreb, 1975., str. 404., 405.

²¹⁶ Ibidem, str. 405.

krasotom Laure,²¹⁷ navodi Pavešković. Ipak, izdvojila bih Jelčićevu tvrdnju prema kojoj se taj odlučujući trenutak početka njegove propasti dogodio mnogo ranije, već prilikom prvog susreta Ivica i Laure u vrtu u Meceninom domu:

Dok sam ja tako u sebi zadubljen sjedio na hrastovoj klupčici ovlaženoj rosom, nisam ni opazio da je netko unišao u bašču. Prenem se, začuvši tihe i lagane korake i šuštanje odijela, te ugledam ženski lik. Ja se sav smetem, a krv mi pojuri u glavu. Htjedoh pobrati svoje knjige i krenuti iz vrta, ali one mi ispale iz ruku i razletješe se listovi od raskinutih knjiga po rosnoj travi. Tu se približi ona i nazvavši mi „dobro jutro“ lijepo se sagne i stade sabirati listove mojih knjiga. Ja se negdje zažarih poput makova cvijeta...²¹⁸

Jelčić ističe: *To je bio prizor koji je, zapravo odlučio Ivičinom sudbinom, koji ju je definitivno riješio.*²¹⁹ Na isti prizor osvrće se i Durić istaknuvši kako u njemu dominira Laura, dok se Ivica ponaša plaho i povučeno, te zaključuje kako grad i Laura u konačnici dovode do podrivanja osobnosti slaboga subjekta Ivica Kičmanovića.²²⁰ Već nam tada Kovačić daje naslutiti da Ivica kao slab subjekt neće uspjeti u gradu u kojem, da bi opstao i uspio, čovjek treba biti sposoban, snalažljiv i dvoličan, a Ivica to nije. Nedovoljno je odlučan, preemotivan, nesnalažljiv i premalo pokvaren. On ništa ne čini, o njemu odlučuju drugi. *On je samo objekt na kome se provodi tuđa volja,*²²¹ ističe Jelčić. Primjerice, tuđom je voljom poslan u grad na školovanje. Bezvoljan je i bez prave svijesti o sebi, ne zna što želi što nam i sam kazuje riječima: *Stadoh polaziti školu, ali nisam bio svjestan jesam li dobar đak ili ne.*²²² Dozvoljava da drugi dominiraju njime što je i vidljivo u njegovu odnosu s Laurom. Ivica u početku pokazuje naivnu

²¹⁷ Pavešković, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009., str., 471.

²¹⁸ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 147.

²¹⁹ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 28.

²²⁰ Durić, D., *Grad i povratak potisnutoga. Prostor u romanu „U registraturi“ Ante Kovačića*, u: *FLUMINENSIA*, god. 21 (2009) br. 1, str. 98.

²²¹ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 20.

²²² Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 98.

dječaćku zaljubljenost koja se može usporediti s njegovom početnom zanesenošću gradom i raskošću koje on pruža. Upravo je Laura simbolizirala tu sreću i blagostanje koje grad pruža.²²³ Primjerice, prizor Ivičinog buđenja u Laurinoj sobi:

*Bože moj! Kako li je voljko i ugodno na tom niskom krevetu, na tim mekanim perinama, među tim nabuhlim jastucima... Podovi se lašte, sagovi, protkani zlatnim i srebrnim žicama, čarobno ljeskaju... Pa ove slike... Baš ta sučelice krevetu: golo tijelo žene, božanske ljepote!... Odvрни oči, Ivice, Kičmanoviću! Odvрни... (...) Stid me je! Stid...*²²⁴

Već u sramu koji osjeća možemo vidjeti Ivičino opiranje svemu što je gradsko, manifestirano u liku fatalne Laure. Marjanović za Lauru kaže: *Laura je Fatum, ona je degenerirana životna sila koja svladava i staro i mlado, i nosi razor i nesreću, strahotu i zvjerstvo u svom nagnuću za životom, za ljubavi i užitkom.*²²⁵

Laura je za njega fatum, odnosno udes, zaljubljenost u nju postaje mu teret s kojim se ne može nositi, niti ga može odbaciti.²²⁶ Ivica, uvidjevši da u gradu ne može ostvariti svoju sreću, nastoji pobjeći od te sudbine, od poroka i grijeha koje nosi grad, te pokušava pronaći sreću na selu u vidu nevine i čiste ljubavi s Kanonikovom kćeri Ančicom. Međutim, Ivica ne uspijeva pobjeći od Laure, odnosno svoje sudbine. Na njegovom putu do ostvarivanja sreće ispriječila se Laura, koja u osvetničkom pohodu ubija Ančicu, a i sam tragično završava život: psihički rastrojen, odaje se alkoholu te u stanju delirijum tremensa izaziva požar u registraturi u kojem i sam izgori. Prema tome, možemo zaključiti da Laura predstavlja simbol grada te svi oni koji dolaze u dodir s njom, odnosno s gradskom sredinom, završavaju tragično.

²²³ Bičanić, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 465.

²²⁴ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 53., 54.

²²⁵ Šicel, M., *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984., str. 164.

²²⁶ Zolić Neralić, S., *Metodička obrada*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, ABC, Zagreb, 1999., str. 449.

Kovačić u liku Ivica prikazuje životni put mnoge seljačke djece koja odlaze u grad u potrazi za boljom budućnosti, obrazovanjem i uspjehom. Međutim, mnogi od njih nisu spremni na surovu realnost i nemilosrdnost gradske sredine u kojoj pojedinac treba biti debelokožac da bi uspio i preživio. Kako se ne uspijevaju u potpunosti adaptirati u gradsku sredinu, vraćaju se u natrag na selo. Međutim, ni ondje više ne mogu ostvariti sreću jer mu ne već odavno ne pripadaju te završavaju kao *polugospoda, dvospolci. Ne bude ni muško ni žensko; ni gospodin ni seljak*²²⁷, riječi su malog Kanonika u kojima je on prevideo Ivičinu sudbinu, odnosno sudbinu mlade inteligencije u 19. st. koja prelazi iz sela u grad.

Daljnja problematika koja se može iščitati iz Kovačićevog romana odnosi se na različite primjere devijacija u psihologiji pojedinaca s kojima se susrećemo u gradskoj sredini, a koji su također rezultat društvenih procesa uzrokovanih povijesnim i civilizacijskim razvojem hrvatskoga društva u 19. st. Opisujući gradsku sredinu, Kovačić nam donosi *grube, drastične slike moralnih posrtanja u gradu u kojima dominiraju figure izobličene do karikature: lažni dobročinitelj, parazit i razvratnik Mecena, kumordinar Žorž, lirski pojeta Rudimir Bombardirović Šajkovski*.²²⁸ Važno je pritom naglasiti da kao glavne instrumente u oslikavanju grada i gradskih likova koristi grotesku i karikaturu, dok se u oslikavanju negativnih pojava na selu služi ironijom.²²⁹ Upravo to stupnjevanje ukazuje da najjače udara po gradskim likovima, odnosno svim društvenim negativnostima i moralnim prijestupima koje oni predstavljaju. Društvene negativnosti i probleme koje Kovačić uočava u gradskoj sredini pokušat ću prikazati na primjeru likova kumordinara Žorža, „pjesnika“ Bombardirovića i „dobročinitelja“ Mecene.

²²⁷ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 46.

²²⁸ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 179.

²²⁹ Đurić, D., *Grad i povratak potisnutoga. Prostor u romanu „U registraturi“ Ante Kovačića*, u: *FLUMINENSIA*, god. 21 (2009) br. 1, str. 86.

U sceni godišnje skupštine društva *Poniznosti i ustrpljivosti* upoznajmo se s tzv. „lirskim pojetom“ Rudimirom Bombardirovićem Šajkovskim, pravim imenom Imbrica Špiček iz Volovšćine. Jelčić navodi: *On predstavlja lik tipičnog poluinteligenta i kvaziliterata, brbljavog, nametljivog i razmetljivog laskavca i ulagivača, punog bezrazložne samohvale i prizemne patetike, uvijek u velikim, bombastičnim riječima, latinskim frazama i širokim kretnjama.*²³⁰ Već samim nastupom izaziva smijeh kod čitatelja, a o njegovoj pretencioznosti i umišljenosti najbolje svjedoči govor kojeg je napisao za Mecenu, a u čijim je redcima pronašao mjesta i za vlastiti hvalospjev:

*Prevelika hvala potpuna slava, a ne manja i svaka čast našem prvom narodnomu lirskomu pojeti Rudimiru Bombardiroviću Šajkovskom koji je našu čednu književnost svojim golubinjim srdašćem podigao nad egipatske piramide; koji je svojim velikim talentom utješio nesretne, napojio gladne, a nahranio žedne; koji je svojim nehomičnim genijem zaštitio uboge i jadne životinje...*²³¹

Jelčić ističe da su glavna meta Kovačićeve kritike bili upravo likovi poput Bombardirovića, tzv. *poluinteligenti*, društveni korov na koji je upozoravao već ranije u svojim romanima *Fiškal* i *Među žabari*, ali upravo u romanu *U registraturi* oni doživljavaju svoj vrhunac – prelaze u grotesku.²³² Primjerice, tijekom gozbe u Meceninom domu, Ivica Bombardirovića oslovljava njegovim pravim imenom, Imbrica Špiček iz Volovšćine, na što ovaj burno reagira te ga cijela situacija zamalo dovodi na rub živčanog sloma:

Uzrujano i usplahireno izbijeli pojet najprije krvave oči na me, zatim odskoči kano da ga je ujela otrovnica zmija dok je iz njega curila i pršila na sve strane žuta i crvenkasta tekućina od kobnog prolivenog umaka... – Tko vam reče, hudi čovječe, tko vam reče...? – grčio se on. – Oh, moja glava ... moja glava ... –

²³⁰ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 35.

²³¹ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 60.

²³² Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 35.

*hvataše se za kose ... – To je, mladi amice, njegova slabost: kada ga zovnete rođenim mu prezimenom, uhvati ga smjesta omiljavica i srčani grčevi, toliko je užasna proza za njega u tom: Imbrica Špiček iz Volovščine... – protumači ganutljivo neki profesor estetike, maljušan i pognut čovječac, turajući veliku paštetu u usta i hvatajući čašu...*²³³

Kontrastiranjem njegovog umjetničkog i stvarnog imena te mjesta porijekla, Kovačić ga izvrgava ruglu te svodi na karikaturu čime iskazuje odbojnost i prezir prema takvom tipu ljudi.²³⁴

Kumordinar Žorž, pravim imenom Jurić, Ivičin je rođak koji je među prvima otišao sa sela u grad. Frangeš ističe da, sociološki gledano, roman *U registraturi* daje sliku raslojavanja zagorskog sela poslije 1848. g. kada seljak više nije kmet, ali zato nije mnogo slobodniji, a prelazeći u grad ne postizava zapravo ništa.²³⁵ I Žorž pripada toj skupini seljaka – nije se uspio uzdignuti na društvenoj ljestvici, već se zadovoljio ulogom sluge bogatog Mecene. Prikazom njegova lika Kovačić se izruguje sluganskom mentalitetu i pogospođenim seljacima.²³⁶ Pavešković objašnjava: *Njegov lik izvrsno oslikava feudalnu atmosferu hrvatskoga društva i sluganski njegov sloj koji u gospodaru vidi gotovo neko nadnaravno biće, nedohvatno i uzvišeno, a ljude iz sredine iz koje je potekao kao niža bića.*²³⁷ Njegova pretvornost najviše dolazi do izražaja u njegovom ponašanju u seoskoj sredini s jedne strane, i njegovom ponašanju u gradskoj sredini s druge strane. U scenama na selu ponaša se oholo prema seljacima, uživajući u pozornosti koju privlači svojom odjećom i „statusom“:

Gospodin kumordinar Žorž običavaše svake godine božićevati na našim, seljačkim brdima. (...) U crkvi tom zgodom naš rođak Žorž neprestance posluje

²³³ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 65.

²³⁴ Durić, D., *Grad i povratak potisnutoga. Prostor u romanu „U registraturi“ Ante Kovačića*, u: *FLUMINENSIA*, god. 21 (2009) br. 1, str. 86.

²³⁵ Frangeš, I., *Šenoina baština u hrvatskom realizmu*, u: *Croatica*, sv. 1, Zagreb, 1970., str. 163.

²³⁶ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 35.

²³⁷ Pavešković, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009., str. 474.

*desnom rukom: sad je digne na sklapanje i tobožnju molitvu, sad njom posiže za rupčićima, sada nešto drugo njom upravlja i priudesuje. Tom pako zgodom svjetluca čudnovato njegovo prstenje kano da zrcala okrećeš po suncu. Žene i djevojke zaboravljaju i na molitvu upirući pobožne oči u njega.*²³⁸

*E, da vidiš, moj kukavni rođače, što je gospodski život i da znaš pripovijedati u našem prnjavoru kako li živi u slasti i lasti gospodin kumordinar Žorž, prvi pod lustrišimušom! Gle, uživaj pa pamti!*²³⁹

Njegov prividni sjaj zasljepljuje seljake, a u stvarnosti je samo Mecenino potrčko koji kao vjeran pas trči na zov svoga gospodara. Koristoljubiv je, dobro zna kako i na koji način podilaziti gospodar, što se primjerice može vidjeti u njegovoj „brizi“ za Mecenu:

*Kumordinar i moj vrijedni rođak Žorž čitav dan bijaše zabrinut i neprestance mrmljaše kimajući zamišljeno: - Tako me srce boli, tako me srce boli! Milostivi dršće poput najfinijega „sulca“, a jezik mu se neprestance zapliće kano ura kada je valja navinuti... Poskoči, Ivice, tamo, poreci simo! Priudesi one tanjуре, priravnaj ove boce! Ded, klipane! Juh, kada ćeš to znati što umijem ja? Pa „študent“! Ne bude od tebe nikad „rujatuša“ (on je mislio reći juratuša)...*²⁴⁰

Tragikomičnost njegova lika dolazi do izražaja u njegovu nastojanju da bude više nego zaista može biti.²⁴¹ Želi ostaviti dojam obrazovanog i uglađenog gospodina koristeći strane riječi i termine, a zapravo im samo izvrće formu jer ih ne zna izgovoriti. Primjerice: *rujatuš* umjesto *juratuš* (student prava), *kumordinar* umjesto njem. *Kammerdiener* (sobar). I Žorž, došavši u grad, ne odoljeva iskušenju i raznim porocima koje skriva mračna gradska sredina. Na primjer, Ivičin opis raskalašene zabave koju priređuje u zajedničkoj sobi s

²³⁸ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 33.

²³⁹ Ibidem, str. 35.

²⁴⁰ Ibidem, str. 54., 55.

²⁴¹ Zolić Neralić, S., *Metodička obrada*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, ABC, Zagreb, 1999., str. 451.

ostalim slugama daje nam hedonističku sliku grada, kao mjesto razvrata, grijeha i užitaka:

*Često prenoćivahu u istoj družinskoj sobi seljački težaci i težakinje što danju obrađivahu zemljišta ilustrišimuševa blizu grada. (...) Ta bi me čeljad povukla u najsurovije i najraskalašenije svoje šale. A moj plemeniti rođak samo se zadovoljno cerio: - No, Zgubidane, skoči, uštini, ne boj se cura! (...) I težaci i težakinje porazvališe se po sobi. Kiseo i gorak vonj uznojena odijela, njihovo izdisanje, pušenje muškaračko najprostije duhanske biline – sve je to napunilo družinsku sobu da sam upravo omamljen usnuo na svom tvrdom ležaju.*²⁴²

Kumordinar Žorž i nadripjesnik Bombardirović predstavnici su tzv. pogospodenog seljaštva, seljaka koji odlaze u grad i ne uspijevaju se uzdignuti na društvenoj ljestvici te postaju dio sluganskog sloja. Oni su primjer ulizica koje je veoma dobro opisao bosanski književnik Meša Selimović u svom djelu *Tvrđava*, više od pola stoljeća nakon izlaska Kovačićeva romana:

*To su za njega najgori ljudi na svijetu, najštetniji, najpokvareniji. Oni podržavaju svaku vlast, oni i jesu vlast, oni siju strah bez milosti, bez ikakvog obzira, hladni kao led, oštri kao nož, kao psi vjerni svakoj državi, kao kurve nevjerni svakom pojedincu, najmanje ljudi od svih ljudi. Dok njih bude, nema sreće na svijetu, jer će uništiti sve što je istinska ljudska vrijednost.*²⁴³

Ivičin „dobročinitelj“ Mecena još je jedna osoba iz gradske sredine – pripadnik je gradske elite u čijem liku možemo vidjeti propadanje moralnih vrijednosti. Na društvenoj ljestvici uzdigao se samo zahvaljujući svom bogatstvu, dok je u stvarnosti priglup i nesposoban. Vidljivo je to u činjenici da mu govore piše nadripjesnik Bombardirović, a ni sam ih poslije nije sposoban naučiti napamet:

²⁴² Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 98.

²⁴³ Selimović, M., *Tvrđava*, A. G. Matoš d.d., Samobor, 2003., str. 388., 389.

*Dični desetogodišnji predsjednik slavnoga društva Poniznosti i ustrpljivosti, velezaslužan muž, daleko čuveni mecena i dobrotvor nije mogao ni ove godine nabubati sastavljenog mu odgovora. Ne bijaše to za obične ljude nikakva novost ni iznenađenje, ali neumrle članove društva to je više zateklo nego da je polovica staroga svijeta propala u more. (...) On nije ni jedne godine za svoga desetogodišnjega neumornog predsjednikovanja pozdravnoga govora u glavnim skupštinama napamet izustio, nego su svaki govor sastavili drugi, a velezaslužni dobrotvor jedva da ga je mogao pročitati uz silan napor i zapinjanje...*²⁴⁴

Da paradoks bude još veći, Mecena je, unatoč svojim slabim umnim sposobnostima, i po jedanesti put jednoglasno izabran za predsjednika društva *Poniznosti i ustrpljivosti*. Upravo time Kovačić satirički ukazuje na licemjerje hrvatskog visokog društva na početku građanske ere.²⁴⁵ Dok se u javnosti naziva dobročiniteljom, u stvarnosti je zao i pokvaren, ne pokazuje ni trunka empatije za ljude iz nižih društvenih slojeva. Naročito je bezobrazan prema Ivici:

–Natrag Sodomo i Gomoro! Niti makac sa svoga mjesta! – zaori dobrotvor, a tusti mu obrazi porumenješe do obrva dok mu s čela poteče kiša znoja. Ja sam dobro razumio što znači ta Jupitrova srdžba, i da se primakoh, ušao bih u kriomčarenje tobožnje sile pamćenja našega lustrišimuša. – Ti nijesi dobro prepisao, nesretni Zgubidane! – Molim, molim! – vrisnuh ja.... – Nijesi, nijesi! Zgubidane, šuti! Zar da mi protusloviš, indolentni mužek ti! To li je zahvalnost za moja dobročinstva?!²⁴⁶

Dvoličnost društva *Poniznosti i ustrpljivosti* i njihova predsjednika posebno dolazi do izražaja u sceni u kojoj se „ugledni“ članovi navedenog društva, čija je svrha pobožnost, čedna književnost, podupiranje siromašnih i nemoćnih te zaštita životinja, prepuštaju raskalašenoj zabavi u Meceninu domu:

²⁴⁴ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 61., 62.

²⁴⁵ Pavešković, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009., str. 474.

²⁴⁶ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 58.

*Goste – bijahu oni sami pisci, novinari niži činovnici novoga kova – već obuzima i zaljuljava neopisivo nutarnje zadovoljstvo poslije izvrsne čorbe, prvih umaka te prvih čaša božanskoga vina. (...) Već je zaokružio žamor, već izlijeću mirisnim zrakom radosni usklici, već dršće i leprši glasan osmijeh i tiho pjevuljenje.*²⁴⁷

Mecena i njegovo društvo predstavljaju rast hrvatske buržoazije, odnosno, navodi Pavešković, *novoga soja ljudi koji dolaze na mjesto tradicionalnoga plemstva, oponašaju aristokratski stil života i ni po čemu, ponajmanje po marljivosti ili sposobnosti, ne dijele osobine građanstva koje je na zapadu oborilo stari režim uspostavilo novo društvo utemeljeno na radu i kapitalu.*²⁴⁸

Hrvatski su realisti u prikazivanju sela iznosili aktualna pitanja osamdesetih i devedesetih godina 19. st., primjerice ekonomske i moralne probleme sela, odnos seoske inteligencije prema seljaku itd., *ali je od ambijenta iz kojega je koji pisac izašao, zavisilo kakvu će on dati sliku sela*, naglašava Barac.²⁴⁹ Kovačić, i sam seljačkog podrijetla, u romanu je naklonjen selu i seljacima, što je vidljivo u njegovu kontrastiranju između idilične seoske sredine i mračnog grada, no, ističe Jelčić, *ni u njegovoj slici sela, među seljacima, nije sve u najboljem redu.*²⁵⁰ Kovačić oštro iznosi sve negativnosti koje uočava među seljacima, proizašle iz društvenih promjena, primjerice zavist, želju za lakim užicima, svađe susjeda, brzu degeneraciju itd.²⁵¹ Navedeno ću potkrijepiti primjerima iz romana osvrćući se na glavne likove iz seoske sredine i njihove odnose.

Već na samom početku romana Kovačić opisuje selo kao mjesto gdje se svi poznaju, zajednicu gdje su *žene polazile u pohode na razgovore, muškarci na*

²⁴⁷ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 63.

²⁴⁸ Pavešković, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009., str. 475.

²⁴⁹ Barac, A., *Selo u djelima hrvatskih realista*, u: *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 145.

²⁵⁰ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 33.

²⁵¹ Barac, A., *Selo u djelima hrvatskih realista*, u: *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 146.

*pilo, a djeca na igranke.*²⁵² Međutim, ujedno je i mjesto čestih razmirica i rasprava među susjedima, koje ni raspršenost njihovih seljačkih kućica po *zagorskim bregima* nije sprečavala u održavanju konstantnih sukoba:

*Babe se vrlo često svađaju, a katkad i počupaju, nadvikujući jedna drugu sa protivnih bregova – kano kokoši kada zakokodaču svaka iz svoga dvorišta. Muškarci sa dva brijega srdito se pogledaše, zagroziše pesnicama, pljunuše jedovito ili pokazivahu jedan drugomu ljutiti poput risova takozvane „fige“.*²⁵³

Među njima su se posebno isticali seoski muzikaš Jožica Kičmanović, zvani Zgubidan, i njegov susjed mali Kanonik. Zavidjeli su jedan drugome na svemu i vječno se ogovarali. Netrpeljivost, odnosno zloba i zavist koji se javljaju i kod jednog i kod drugog, ovisno o njihovim trenutnim postignućima i uspjesima, prožimlje se kroz cijeli roman.²⁵⁴ Kanonik je oduvijek osjećao zavist prema Jožici zbog uspjeha njegova sina Ivica, dok je njegov sin Miha pokazivao slabe rezultate u školi. Zloća i napast osjećaju se u njegovim riječima upućenima Jožici netom prije Ivičina odlaska na školovanje u grad:

*Jok, dragane, ne bih se ja dao u te gospodske petljanije! Tko će sa psima u svatove, valja mu znati preko plotova skakati! Oni će ti dijete pokvariti, udvospoliti. Neće biti ni muško ni žensko; ni gospodin ni seljak. Držimo se mi pluga i motike.*²⁵⁵

Kanonik se protivi školovanju, ne želi da mu se djeca *pogospode*; smatra da je njihovoj djeci mjesto uz plug i motiku, *jer kruh ne bude rastao od prolijevanja tinte, već od gnoja; mi ne živimo od šaranja pera po papiru...*²⁵⁶ U njegovim stavovima vidi se i zaostalost, zapeo je u prošlosti, u vremenu u kojoj je seljacima bilo mjesto na polju, a škola je bila rezervirana za one bolje

²⁵² Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str., 12.

²⁵³ Ibidem, str. 12.

²⁵⁴ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 33.

²⁵⁵ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str., 46.

²⁵⁶ Ibidem, str. 22.

imovinskog i socijalnog statusa. Ipak, ne libi se se oženiti sina Mihu za kćer seoskog bogataša Medonića. Važno mu je samo do materijalnog probitka i pritom ne bira sredstva kojima će postići svoj cilj.

Prodorom novog društveno-ekonomskog sustava na selo – kapitalizma, dolazi do ekonomskog i socijalnog raslojavanja sela, a time i do međusobne zavisti i svađe među seljacima. Frangeš ističe kako je upravo u likovima bogatuna Medonića i Kanonikova sina Mihe prikazan rast kapitalizma na selu i razvitak sitne trgovine.²⁵⁷ Pohlepan trgovac Medonić bogatstvo je stekao prvenstveno lihvarstvom: pozajmljivao je novac seljacima bez kamata, ali je zato tražio prirodne darove za svoje „dobročinstvo“: vino, kukuruz, perad, raž itd. Uz to, lukav je i vješt trgovac pa „stečenu“ imovinu lako preprodaje ostalim trgovcima. Kanonik, i sam željan materijalnog bogatstva, zavidi mu postignutome:

Kažu da prospe sve novce, umro bi čovjek od straha i prepasti, toliko je toga nagrcano i nakrcano... A svatko misli da žitak nije ništa, vino ništa! Ali sve to majstor Medonić smelje i zbažda skupa, pa dođe trgovac sa dalekih strana i preko dola s punim ćemerom blaga, te on udari o dlan i jedan i dva i deset puta, a Medonić se smiješi i odvraća: - Puno to vrijedi, brate, puno; ne prodam li ljetos, pa ću dogodine – doći će glad i žeđ na ljude, a to su moji stari znanci i prijatelji, jer oni isprazne moje podrume i moje žitnice, te prazninu zamijene onim ugodnim što se lako i na srcu nosi, a maloga je obujma i maloga prostora... Čekat ću, čekati... – I dalje se smiješi Medonić... A trgovac lupaj opet o šaku i nateži bogatuna: no on je tvrd kao kremen. I trgovac popusti, te otkapčaj ćemer i broj, mila majko, da će ti oči oslijepiti od onoga slatkoga sjaja zlata i srebra...²⁵⁸

Već sam ranije navela da su Kovačićevi likovi predstavnici određenih društvenih slojeva. U ovom slučaju, Medonić utjelovljuje novi socijalni tip,

²⁵⁷ Živančević, M., Frangeš, I., *Ilirizam, realizam*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 4, Liber i Mladost, Zagreb, 1975., str. 404.

²⁵⁸ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str., 208.

seoskog bogataša, koji se u jeku gospodarskih promjena na selu uspio obogatiti zahvaljujući svojoj sposobnosti i proračunatosti.²⁵⁹ Sloju seoskih imućnika u usponu pridružuju se i Kanonik i njegov sin Miha. Kanonik se uspio obogatiti na račun vlastitog sina, oženivši ga iz koristi za Medonićevu kćer Justu. Miha, kao i Ivica, pripada tzv. *polugospodi*. Naime, ambiciozan i pohlepan Miha otrgnuo se u svijet s Medonićem i, obogativši se, vratio na selo u novom blistavom ruhu – više ne pripada sloju siromašnih seljaka, već onim imućnima. Primjerice, slika raslojavanja na selu dolazi do izražaja na proslavi Uskrsa kada se Miha pojavljuje u novom *mađarskom* odijelu čime upućuje da više ne pripada *prostome puku*:

Nije dugo potrajalo, a iz židovske krčme izađe Miha... Sve se iz provoda okretaše prema njemu... Njegovo osobito odijelo: puceta poput šipkovih koštica, pa melen, pusten šeširić... Da, na istoga kumordinara ne svraćahu tako oči... Ovo je odijelo „prostome puku“ puno više vrijedilo negoli ono blještavo kumordinara Žorža. – Ah, to je pravo „mađarsko“ odijelo – šaptaše neki dugonja... A skupo je, mila majko, da bi prije kupio tri sela nego takvo odijelo...²⁶⁰

I Miha, kao i Ivica, završava tragično upavši u mrežu fatalne Laure. Uz Laurinu pomoć rješava se žene Juste i odlazi s Laurom u grad, napustiši pritom posao i udaljivši se od obitelji. Paradoksalno, Mihinu sudbinu prerekao je upravo Jožica rekavši svojoj ženi:

Stara, neće ti to sve dobro svršiti, ne! Jošte će naš mali Kanonik ljuto škripati zubima i proklinjati dan i sat kada je ta djevojka premamila njegovog Miha i preselila se u gavanski dom.²⁶¹

²⁵⁹ Pavešković, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009., str. 475.

²⁶⁰ Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str., 243.

²⁶¹ *Ibidem*, str. 371.

Nakon nekoliko godina divljeg života s Laurom u gradu, Miha shvaća da takav život ne vodi nigdje i poželi se vratiti korjenima. Obraća se Lauri:

*Ti nijesi htjela... Došlo ti na um da ostavimo onaj dosadni seoski život i da se preslimo nekuda daleko u grad. Htjela si, izvršismo...Evo, tu probortavamo već nekoliko godina... Ali čemu vodi taj život? Moja je posljednja odluka da se vjenčamo, a tada da se odselimo natrag u moj zavičaj, u drevni Medonićev dom.*²⁶²

Miha ne pronalazi sreću u divljem braku s Laurom u gradu. Poput svog susjeda Ivica, nije se *ukorijenio* u novu sredinu. Njegovu namjeru da oženi Lauru možemo protumačiti kao svojevrsnu želju povratka u seosku sredinu, predstavljenu zajednicom braka kao simbolom tradicionalnih vrijednosti. Međutim, već sam doticaj s Laurom predodredio je njegovu sudbinu: tragično završava kao još jedna Laurina žrtva u nizu.

Jelčić zaključuje da u liku Mihe Kovačić aludira na *sve one koji su, napustivši rodni dom i tradicionalni život predaka, ostali negdje na pola puta, bez čvrstog oslonca u životu, negdje između sela, koje su napustili i prezreli, i grada, koji ih nikada nije sasvim prihvatio, a još manje posvojio.*²⁶³

Iako je glavna tematska osnovica romana odrastanje seljačkog djeteta i njegov odlazak na školovanje u grad, Kovačić tematizira i socijalnu problematiku ondašnjeg suvremenog života koja proizlazi iz odnosa selo-grad. Strogom polarizacijom, grad prikazuje kao mjesto zla, poroka i nemoralna te ukazuje na sve negativnosti do kojih dolazi u dodiru sela s gradom. S druge strane, svoje zagorsko selo u suštini prikazuje kao idilično mjesto što je zamjetno u opisima prirode i prikazivanju sela kao složne zajednice. No, bez obzira na njegovu privrženost selu, donosi i vjernu sliku seoske stvarnosti –

²⁶² Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 401.

²⁶³ Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 33.

promatra procese u seoskome životu koji nastaju prodorom kapitalizma i opisuje sve negativnosti koje se javljaju na selu uslijed društveno-gospodarskih promjena. Kovačić nam donosi galeriju slika i tipova ljudi koja prikazuje stanje hrvatskog društva u drugoj polovici 19. st. Pritom on često podliježe groteski i satiri u nastojanju ne samo da oštro ukaže na sve njegove negativnosti, već da ih i podvrgne ruglu. Time do izražaja dolazi njegov stav što mu ne dopušta da objektivno analizira društvenu stvarnost.

7. Istra i Hrvatsko primorje

7.1. Eugen Kumičić

Eugen Kumičić u književnosti se javlja početkom osamdesetih godina 19. st. Nemeć smatra da se u razdoblju hrvatskog realizma istaknuo svojim romanesknim opusom u kojem nailazimo na zanimljive fabule, idealizirane ljubavne priče i intrigantne zaplete u kojima do izražaja dolazi Šenoin utjecaj. Mnogi ga kritičari zato i smatraju najvjernijim nastavljačem Šenoina literarnog modela. Glavna mu je namjera bila ugoditi čitateljskoj publici pišući zabavno i napeto djelo što ga u većini slučajeva dovodi do samog ruba trivijalnosti.²⁶⁴ Međutim, Šicel drži da se u realističkoj književnosti najviše istaknuo svojim romanima s istarskom tematikom u kojima dolazi do izražaja *njegov osjećaj za realistički detalj u opisima pejzaža i rodnog, primorskog kraja.*²⁶⁵ Upravo zahvaljujući njegovim tekstovima u kojima opisuje rodni kraj i iznosi problematiku svoga zavičaja, poglavito odnos naših ljudi i stranaca u istarskoj sredini, možemo ga smatrati regionalističkim piscem.

Kako bismo ga što bolje smjestili u kontekst regionalizma, potrebno je upoznati se ponajprije s relevantnim činjenicama iz njegova života koje su

²⁶⁴ Nemeć, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 183.

²⁶⁵ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, knjiga 2, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 140.

uvjetovale njegovo literarno opredjeljenje. Šicel ističe tri ključna momenta iz njegova životopisa koja su uvelike utjecala na njegov rad: kao prvo, njegovo istarsko podrijetlo (sin seoskog trgovca); kao drugo, boravak u Parizu gdje se upoznaje s francuskom literaturom, prvenstveno radom Emila Zole; kao treće, njegovo pravaško opredjeljenje.²⁶⁶ U kratkom pregledu Kumičićeva života u kontekstu ondašnje društveno-političke situacije poslužit ću se Barčevim osvrtom na njegov život i djelo.

Iako je najveći dio života proveo u banskoj Hrvatskoj, Kumičić je bio dijete istarskog sela, podrijetlom iz Brseča u Istri. U njegovo doba dolazi do jačanja građanstva, a propadanja feudalaca i to ne samo u Istri, već i u cijeloj Hrvatskoj. S povećanjem životnog standarda dolazi i potreba za većim materijalnim sredstvima, odnosno novcem. I feudalci i građanstvo pritom ne biraju sredstva pa dolazi do sve veće eksploatacije seljaka. Unatoč teritorijalnoj podijeljenosti, prilike su u cijeloj Hrvatskoj bile slične: građanstvo je većinom bilo stranog podrijetla. Tako su u Istri većinom obitavali imućni Talijani, iskorištavajući pritom bespomoćne hrvatske seljake. Naime, trgovina, financije i obrt bili su njevećim dijelom u rukama stranaca. Doba je to i Khuenovog pokušaja mađarizacije Hrvatske. Barac ističe da se, uz ekonomske i nacionalne razlike, javlja i razlika na moralnoj razini: *prezir jačega prema slabijemu, koji je od klasnih opreka prelazio i na nacionalne. U vlastitoj zemlji hrvatski je čovjek, kao seljak, radnik ili slabo plaćeni činovnik, bio ponižen i omalovažavan.*²⁶⁷ Kumičić se razvijao u političara i književnika upravo u vrijeme kada se javlja Stranka prava, kao reakcija na aktualno stanje. Uz to, središnja ličnost hrvatske književnosti sedamdesetih godina bio je Šenoa koji je u svojim djelima pokušao realistički prikazati život i iznijeti aktualne društvene i političke probleme.²⁶⁸ Te okolnosti uvelike su utjecale na formiranje Kumičićeva književnog puta –

²⁶⁶ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, knjiga 2, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., 131., 132.

²⁶⁷ Barac, A., *Eugen Kumičić*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 46, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1968., str. 10.

²⁶⁸ *Ibidem*, str. 10., 11.

potresen aktualnom situacijom na hrvatskoj društveno-političkoj sceni, kao žestoki pravaš i Šenoin literarni sljedbenik u svojim je djelima nastojao dati realističku sliku hrvatskog društva, pritom oštro ukazujući na sve njegove negativnosti.²⁶⁹

Kumičića možemo pridružiti regionalističkim piscima hrvatskog realizma zahvaljujući njegovim romanima iz istarskog kruga u kojima, uz slikovite opise istarskog pejzaža, nastoji prikazati borbu malog istarskog čovjeka protiv Talijana. Analizom romana *Začuđeni svatovi* pokušat ću predočiti na koji je način Kumičić prikazao svoj rodni kraj te koje probleme uočava u toj sredini.

Začuđeni svatovi

Šicel drži da Kumičićev roman *Začuđeni svatovi* pripada njegovom opusu romana s građom iz istarskog života u kojima mu je temeljni cilj bio prikazati ljude iz istarske sredine u odnosu prema strancima koji ih nastoje pokoriti.²⁷⁰ Barac ističe da u njima, kao i u romanima s građom iz zagrebačkog života, on nastupa kao socijalni kritičar i nacionalni borac. Smatra da su za ekonomske, političke i nacionalne neprilike u Hrvatskoj i u Istri krivi pripadnici privilegiranih klasa, podrijetlom stranci. Krivima smatra i one Hrvate koji se žele načinom života izjednačiti s tuđincima, postajući tako varalice, izdajice i zločinci.²⁷¹ *Kumičić nastoji oslikati društvene odnose, stoga uvodi čitav niz likova koji su tipični predstavnici određenih klasa i nacionalnosti,*²⁷² navodi Šicel. Tako je primjerice u *Začuđenim svatovima* istarskom puku suprotstavljena talijanska aristokracija. Radnju razvija upravo na *sukobima između domaćeg čovjeka i stranca.*²⁷³ Pritom se služi crno-bijelom romantičarskom tehnikom u oslikavanju likova: sve naše je pozitivno, a sve strano negativno. U tome se

²⁶⁹ Barac, A., *Eugen Kumičić*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 46, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1968., str. 11.

²⁷⁰ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, knjiga 2, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 139.

²⁷¹ Barac, A., *Eugen Kumičić*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 46, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1968., str. 13.

²⁷² Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, knjiga 2, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str., 139.

²⁷³ *Ibidem*, str. 140.

primjerice očituje *njegova tendencija slijeđenja Šenoine tradicije*,²⁷⁴ objašnjava Šicel.

Začuđene svatove vrstom možemo odrediti kao društveni i ljubavni. S jedne strane, roman tematizira sukobe između bogatih stranaca koji moralno i materijano upropaštavaju selo i siromašne istarske ribare koji se bore za svoje poštenje i opstanak; s druge strane, u središtu radnje su dvije idealizirane ljubavne priče: Marija Šabarić, kći istarskog mornara, zaljubljuje se u trgovca Matu, a Talijanka i plemkinja Elvira Saletti u istarskog pučanina, Marijina brata Marka.

Težak ističe da je svim Kumičićevim romanima iz istarskog kruga zajednički junak, a to je hrvatski čovjek na istarsko-primorskom tlu. Jedna od glavnih značajki njegovih istarskih pripovijesti su brojni opisi pejzaža koje vješto unosi u pripovjedni tok. Uzrok tomu je neraskidiva veza istarskog primorca s istarskom krajolikom. Dok je primjerice u njegovim djelima sa zagrebačkom tematikom glavna funkcija pejzaža dati uvjerljivu, realističku lokaciju fabule i njenih likova, u njegovim istarskim djelima pejzaž je ujedno i *himna ljepoti istarske zemlje, sudionik u priči i odraz duše glavnih junaka*.²⁷⁵ Ta bitna činjenica dopušta nam smatrati ga regionalističkim piscem Istre i Hrvatskog primorja. Primjerice, u romanu *Začuđeni svatovi* svako poglavlje započinje detaljnijim opisima istarskog pejzaža, konkretnije istočne istarske obale s pogledom na Cres, Učku i Velebit. Radnja je smještena u fiktivni istarski gradić Lučicu:

Na istočnoj istarskoj obali, na visokoj klisuri, na živom stancu što se okomito iz mora diže, nagomilalo se do pedeset kuća gradića Lučice. Gradić leži nad morem do četiri stotine stopa. Obala njegova zadivljuje svako oko svojom divljinom i tužnom ljepotom. Sva je strma, malo gdje pristupna. Kuk slijedi za

²⁷⁴ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, knjiga 2, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 139.

²⁷⁵ Težak, S., *Predgovor*, u: *Začuđeni svatovi; Pod puškom/Evgenij Kumičić*, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 13.

*golom brežinom, tajanstven ohoj nužno se zeleni do grebenasta rta što se ispružio u more kao hrapava jezičina. Za rtom se otvara mrtva draga, a pod grdanim liticama bijeli se sitni pijesak na plitkom žalu. (...) Obala Lučice velebna je i tužna. Kad joj se diviš, sjedeć u lađici podalje od kraja, tvoje se oči ne raje njenim grdanim klisurinama. Sive i oštre, te vrleti ne mogu ti srca razveseliti, razigrati, ni razblažiti. Kad ih gledaš kako se mirno u moru zrcale duša ti se smiri, srce zakuca laganije, slatka i tiha čuvstva stanu ti se slijevati u grudi...*²⁷⁶

Svijet primorskih seljaka određen je morem: *more je stalnost i zakonitost koja im omogućava život, donosi smrt; mladići i muškarci brode ili ribare, a starci u zapečku žive od stare slave svojih nekadašnjih mornarskih podviga.*²⁷⁷ Kumičić prikazuje povezanost čovjeka i mora iz raznih vidnih polja. Primjerice, priču započinje slikovitim opisom brodoloma, događaja koji je uzburkao mirno istarsko mjestasce Lučicu. Suživot čovjeka i mora dolazi do izražaja u dinamičnom prikazu brodoloma i spašavanja mornara:²⁷⁸

*Bol što se zrcalila na licu tim ljudima bila je veća od grozne pustoši koja se morem prostirala. Suznim očima gledahu ljudi na površinu što je pred njima kipjela, a molitva bude im toplija, videći svuda pjenu, dim, bijes, smrt. (...) Ogroman talas zagna lađu među greben i obalu, na onu pličinu. Lađa udari jarbolom o izbočenu liticu, jarbol se slomi i pade s jadrom u more. Kad talas uzmaknu s pličine, povuče sa sobom lađu koja tresnu bokom o greben. (...) Ljudi vide sad i nesretne mornare i greben, a sad opet sve iščezne u pjeni, kad val nahrupi.*²⁷⁹

Sjedinjenost čovjeka i mora posebno dolazi do izražaja u prizoru gdje Marija pere rublje:

²⁷⁶ Kumičić, E., *Začudeni svatovi*, NART-TRGOVINA, Zagreb, 2005., str. 11.

²⁷⁷ Protrka, M., *Pogovor*, u: Kumičić, E., *Začudeni svatovi*, ŠK, Zagreb, 2002., str. 289.

²⁷⁸ Težak, S., *Predgovor*, u: *Začudeni svatovi; Pod puškom/Evgenij Kumičić*, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 14.

²⁷⁹ Kumičić, E., *Začudeni svatovi*, NART-TRGOVINA, Zagreb, 2005., str. 17., 18.

U onom toplom zraku, među onimi sivim grebenima, u onom prozirnom moru, u cijeloj onoj slici tužna i samotna predjela bijaše Marija najdivnija točka. Njezino rascvjetano, gipko i slikovito tijelo, blijesak sreće na prekrasnom joj licu, snježna put sjajna kosa, bujne joj grudi i sav onaj nježni sklad čarobnih uda, sve to bijaše tako mило, tako zdravo i tako puno života i tako dražesno.

Njena ljepota je idealizirana, prenaplašena, no to je kalup u koji Kumičić stavlja glavne junakinje svojih istarskih romana – *one moraju biti ljepotice jer su simbol ljepote i dobrote hrvatske Istre,*²⁸⁰ objašnjava Težak.

Kumičić je svoje istarsko selo prikazao kao zajednicu u kojoj vladaju blagostanje i sreća, kao mjesto gdje su, ističe Barac, *svi seljaci pošteni i radini, gdje se oni međusobno pomažu, gdje nema socijalnih poroka, i gdje vlada samo ljubav i požrtvovnost.*²⁸¹ Primjerice, skladni odnosi unutar zajednice dolaze do izražaja u obitelji mornara Antuna Šabarića. Njegova skromna obitelj prihvatila je u svoju kuću Antonija Marolu, siročić iz Trsta; nakon brodoloma, u njihovoj je kući boravio ranjeni trgovac Mato kojeg su njegovali dok se nije oporavio, u čemu se vidi njihova požrtvovnost i humanost; također, njeguju tradicionalne obiteljske vrijednosti što je vidljivo načinu na koji se roditelji odnose prema djeci i obrnuto – vlada uzajmano poštovanje, puno ljubavi i nježnosti; pobožni su – kršćanska religija utkana je u njihov način života: odlasci u crkvu, obraćanje Bogu za pomoć u nevoljama, požrtvovnost župnika koji brine o svojim župljanima i drži ih na okupu, obilje kršćanskih motiva u primorskim kućicama.

Sklad i harmoniju mirnog istarskog gradića narušavaju stranci, u ovom slučaju Talijani u kojima Kumičić vidi uzročnike hrvatskih nevolja. Naime, u svom romanu on opisuje žive ljude sa živim problemima čime odražava specifičnu klasnu situaciju Istre koja je u njegovo vrijeme pripadala austrijskom

²⁸⁰ Težak, S., *Predgovor*, u: *Začuđeni svatovi; Pod puškom/Evgenij Kumičić*, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 14., 15.

²⁸¹ Barac, A., *Selo u djelima hrvatskih realista*, u: *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 146.

dijelu Monarhije: istarski puk je hrvatski, a gospoda su talijanska. *Iz te klasne opreke koja se, u svojoj jednostavnosti, podudara s nacionalnom, gradio je Kumičić svoj „istarski realizam“*,²⁸² navodi Frangeš. Služeći se crno-bijelom tehnikom, svoje likove svrstava u dvije grupe prema njihovim moralnim osobinama te socijalnoj i nacionalnoj pripadnosti: svi dobri likovi predstavljeni su kao Hrvati, pripadnici istarskog puka, a svi loši kao Talijani, pripadnici talijanske aristokracije ili njihovi sluge. Analizirajući njihove odnose, Kumičić kritički pokušava ukazati na probleme koje uočava na društveno-političkoj sceni Hrvatske krajem 19. st. Problematiku koje se dotiče pokušat ću prikazati primjerima iz romana.

Načelnik Ermano Murelli, plemić Marino Saletti i njegov sin Alfredo trojica su Talijana koja narušavaju sklad istarskog gradića Lučice i unose pomutnju u njegov narod.

Murelli je predstavnik birokratskog sloja ljudi koji vješto iskorištava tuđu nevolju u svrhu vlastitog političkog uzdizanja.²⁸³ Nakon kobnog brodoloma, glavnu zaslugu za spašavanje mornara pripisao je sebi, iako je u to vrijeme bio u Trstu i nije imao veze s dotičnim događajem:

– *Da nije mene bilo, da nisam ja zapovijedao ljudima, da, ja, moja žena, da nije nas u Lučici, da nismo mi naučili ljude na red, na požrtvovnost i na posluš, vi biste se utopili – tvrdio je načelnik. Mornari gledahu zahvalnim pogledom, a ona trojica domaćih ljudi povlađivahu mu klimajući glavom. (...) Lučičani nisu dobrim okom pazili te ljude koji su puhali u Murellijevu tikvu svakom prilikom.*²⁸⁴

²⁸² Živančević, M., Frangeš, I., *Ilirizam, realizam*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 4, Liber i Mladost, Zagreb, 1975., str. 390.

²⁸³ Težak, S., *Predgovor*, u: *Začuđeni svatovi; Pod puškom/Evgenij Kumičić*, Stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 14.

²⁸⁴ Kumičić, E., *Začuđeni svatovi*, NART-TRGOVINA, Zagreb, 2005., str. 45., 48.

*Prošla je zima. Pet je već mjeseci što se lađa u Sadrišću razbila. U Lučici se skupilo mnogo gospode iz obližnjih gradića. Načelnik Ermano Murelli slavi rijetko slavlje. Za njegovu veliku požrtvovnost pri onom prodolomu u Sadrišću nagradilo ga zlatnim križićem.*²⁸⁵

U ovom primjeru vidimo da Kumičić udara i na sve one sitne činovnike koji su podilazili talijanskoj gospodi. U ondašnje vrijeme, stranci su se nalazili na svim važnijim pozicijama, primjerice vezano za upravu ili financije, pri čemu je često dolazilo do zloupotrebe službenog položaja. Sunarodnjaci su si međusobno pomagati i dogovarali *nečiste* poslove, ostavljajući pritom malog hrvatskog čovjeka bespomoćnim. Primjerice, nadmoć Talijana vidljiva je u sceni u kojoj Murelli posuđuje novce Alfredu, i to ne svoje, već novce koje je pronevjerio iz gradske blagajne Jelenščice, s čijim načelnikom surađuje (isto Talijan).²⁸⁶

Pohlepan mladi plemić Alfredo, sin talijanskog vlastelina Salettija, predstavlja pokvarenjaštvo ukorijenjeno u visokom društvu talijanske gospode. Čuvši za ljepotu dobre istarske djevojke Marije, na silu ju pokušava osvojiti. Pritom ne preza ni pred čim u naumu da ostvari svoj cilj – potplaćuje svoje sluge da ubiju Marijina zaštitnika Antonija te slijede Mariju, koju namjerava obeščastiti. Alfredo se ne boji posljedica svog zločina - otac mu je bogati vlastelin, načelnik prijatelj, a i cijela Lučica radi na poljima Salettijevih:

Na posljedice umorstva nije Alfredo pomišljao. Smiješno! Ta koga da se boji? Tko da se brine za Antonija kad ga ugrabi mjesec suncu? Ludorije, tlapnje, smiješno! Pa tko da odade, tko da nanjuši da je on podmitio sluge? Pa zašto da se boji? Zar ne zna on da mu je otac bogat, vrlo bogat? A načelnik, nije li pouzdan prijatelj?... A pravica, sud, žandari? – Brus! Gdje su dokazi, gdje su

²⁸⁵ Kumičić, E., *Začuđeni svatovi*, NART-TRGOVINA, Zagreb, 2005., str. 49.

²⁸⁶ Ibidem, str. 158.

*svjedoci? Koliko ima ljudi u Lučici koji nisu kod njegova oca zaduženi? Zar ne obrađuje njegova polja do trideset obitelji?*²⁸⁷

Kumičić ukazuje na povlastice koje su uživali stranci zahvaljujući svom položaju i vezama. Hrvatski puk je pritom bio nemoćan svojoj borbi za pravdu.

Talijan Marino Saletti pohlepan je i pokvaren vlastelin koji iskorištava istarske seljake, kradući im zemlju na lukav način. Većina stanovnika Lučice radi na njegovim poljima što ih priječi suprotstaviti mu se, inače bi izgubili posao. Saznavši da mu Alfredo već dulje vrijeme napastuje kći Mariju, stari Šabarić oštro se okomljuje na Salettijeve ostalu gospodu – sve su im sve uzeli, a nitko im ništa ne može:

To su vam ta gospoda! Sve su nam ti skotovi ugrabili, oplijenili nas, kožu nam odrli, a sad bi još rado naše poštenje, našu krv. Zlo, zlo po nas jer nismo već gospodari ni u svojoj kući, ni pod svojim krovom. Gladni i poderani doklatili su se amo, a sad nam gospodare; za njih se znoje naši jadni kopači, ta sve što je u Lučici boljega sve su nam oteli prijevarom i krivom prisegom. Što ćemo mi sirote proti njima? Bog ne plaća svake subote, a car je daleko, ne zna on za naše jade! (...)

*– I otac mu je takav bio, da, i stari Saletti. Kad su nam već sve ugrabili, mogli bi barem sada na miru živjeti, al da, od obijesti ne znadu što da rade! – Pravo imaš, stara! Ta ti valja! Ah, lupeži! E kucnut će i njima zadnji čas! Sve su nam ugrabili! Da se ja nisam na moru namučio, ne bih imao danas ni korice kruha! – lupnu Antun rukom po stolu.*²⁸⁸

U to vrijeme jedan od pokušaja talijanizacije Istre i Hrvatskog primorja (i Dalmacije) bilo je i uvođenje talijanskog jezika u javni život. Pritom je talijanski jezik redovito bio rezerviran za višu klasu, dok je hrvatskim jezikom govorio

²⁸⁷ Kumičić, E., *Začudeni svatovi*, NART-TRGOVINA, Zagreb, 2005., str. 101.

²⁸⁸ Ibidem, str. 67.

puk. O tome primjerice govori scena za stolom u kući Šabarićevih u kojoj se Marija prisjeća predstave koju je gledala u Rijeci na talijanskom jeziku:

– Trgovac Stipe bio je poveo mene i još jednu našu susjedu. Razumjela nisam ni riječi jer su oni ljudi talijanski govorili. – A zašto da ne govore hrvatski? – upita začuđeno Jela. – Kad bi hrvatski govorili, svi bi ih Riječani razumjeli. Ja sam svakog tjedna na Rijeci, imam posla s puno svijeta, pa me svi razumiju kad govorim ovim našim jezikom – reći će Mato. – Za gospodu je talijanski jezik, a hrvatski je za nas siromake – mahne rukom Antun. – A zašto? – upita Marko trgnuv se neugodno. – Ma tko bi to znao! Gospodin plovani veli ljudima da je i naš jezik kao i svaki drugi, pa i ljepši od mnogih drugih, a načelnik veli opet da je naš jezik za one koji koze pasu – odvraća Antun.²⁸⁹

Kumičić svoje istarske seljake idealizira: prikazuje ih kao poštene, religiozne, radišne i milosrdne. Primjerice, kao suprotnost Murelliju pojavljuje se neiskvareni trgovac Stipe kojeg bi Lučičani radije vidjeli na mjestu načelnika nego pokvarenog Talijana. Ističe se svojim stavovima, humanošću i brigom za građane. Uz Antuna Šabarića, Stipe najoštrije progovara protiv stranaca:

Gle, takve se hulje tove u našim krajevima! Nije im dosta da gule i zatiru naš jadni puk, već hoće da nas i sramote, da nam i djevojke obeščašćuju. Ne, nema više pravice na svijetu! Ovi skotovi za vješala! Briga Salettija za naše nevolje; puni su mu ambari, njegove kese pucaju, a narod gladuje! E, lako njemu! Kad su bile one zle godine, davaše on o Božiću vreću kukuruza da mu kmetovi za nju povrate tri vedra vina o Miholju! Ta što ćemo kad smo siromasi? Ona gospoda koju šaljemo u Beč, mjesto da se za nas zauzmu, za ovaj nevoljni puk, pravdaju se i nadmudruju u kom jeziku uče naša djeca, a nas malo svrbi glava da li smo

²⁸⁹ Kumičić, E., *Začudeni svatovi*, NART-TRGOVINA, Zagreb, 2005., str. 90., 91.

*crni ili bijeli, kad nas deru, kad nas sramote skotovi poput onoga staroga lupeža nad Lučicom!*²⁹⁰

Kroz Stipin lik Kumičić izražava svoj stav prema tada aktualnim socijalnim pojavama i društvu koje takve pojave omogućuje. Oštro kritizira strance koji su se doselili u naše krajeve i zauzeli visoke položaje, iskorištavajući pritom napaćen hrvatski narod. Nemoćni su u borbi za svoju prava i za pravdu budući da se na vodećim pozicijama redovito pojavljuju stranci.

U romanu *Začuđeni svatovi* Kumičić nastupa kao radikalni pravaš.²⁹¹ Barac upravo u tome vidi nedostatke njegova nastojanja da istupi kao društveni kritičar. Naime, Stranka prava je u svojoj suštini bila nacionalistički nastrojena pa se Kumičić u svom romanu i povodio njenim glavnim načelom u oslikavanju svojih likova: svi dobri likovi predstavljeni su kao Hrvati, a svi loši kao Talijani. Međutim, u to vrijeme u Istri su živjeli i Hrvati koji su se pokušavali obogatiti na račun potlačenih seljaka. Njih nije vidio jer za njega *istarsko selo bilo hrvatsko selo – cjelina u kojoj su harmonično živjeli i bogati i siromašni, i ribari i seljaci, i župnici i župljani, i trgovci i kupci, brodovlasnici i njihovi namještenici.*²⁹² A nemir i razdor u tu harmoniju unosili su upravo stranci, u ovom slučaju Talijani. *Umjesto da u analizi stvarnosti, u gospodarskim i klasnim odnosima potraži razloge pojavama što ih je prikazivao, on ih traži u pojedincima i time postaje moralni, a ne društveni kritičar,* zaključuje Barac.²⁹³

U romanu *Začuđeni svatovi* Kumičić opisuje ljude iz istarske sredine u njihovu odnosu prema strancima, Talijanima. U razvijanju radnje koristi se crno-bijelom tehnikom, prikazujući strance kao zle, a Hrvate kao dobre. Naime, dok Hrvate idealizira, Talijane krivi za ekonomske i političke nevolje u Istri. U svom romanu ukazuje na negativne pojave prouzrokovane dolaskom stranaca na naše

²⁹⁰ Kumičić, E., *Začuđeni svatovi*, NART-TRGOVINA, Zagreb, 2005., str. 125.

²⁹¹ Barac, A., *Eugen Kumičić*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 46, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1968., str. 16.

²⁹² Ibidem, str. 17.

²⁹³ Ibidem, str. 17.

prostore, kao što su primjerice lihvarstvo, pohlepa, korupcija, nemoral, licemjerje itd. Kritika mu često zamjera oštro kontrastiranje u oslikavanju likova objašnjavajući da u svom romanu nastupa više kao moralni nego društveni kritičar. Zamjeraju mu i unošenje ljubavnih priča u fabulu i romantičarske idealizacije što ga približava trivijalnoj, a udaljava od realističke koncepcije književnosti. Međutim, ističu njegovu spretnost u opisima istarskog pejzaža i mora u kojima pridaje pozornost detaljima i nastoji ih oslikati vjerno i realistički.

7.2. Vjenceslav Novak

U književnim krugovima Novak je često nazivan *hrvatskim Balzacom*. Naime, mnogi kritičari smatraju da se od svih hrvatskih realista upravo on uspio *najviše približiti stilskoj paradigmi europskog književnog realizma*,²⁹⁴ navodi Nemeč. Barac ističe dvije bitne značajke kojima se izdvajao od svojih literarnih suvremenika. Kao prvo, širinom književne građe i tematike, u kojoj je pokušao *obuhvatiti sve društvene klase te sve pojave u gospodarskom, društvenom, kulturnom i političkom životu tadašnje Hrvatske*.²⁹⁵ Ostali hrvatski pisci iz razdoblja realizma uglavnom su bili regionalisti, tj. u svojim su djelima opisivali ponajprije vlastiti rodni kraj. Uz Novaka, širinom građe istaknuo se još i Gjalski koji se dotakao i hrvatske povijesti te iznosio problematiku cjelokupnog hrvatskog društva u to vrijeme, iako je svoje likove većinom povezivao s Hrvatskim zagorjem.²⁹⁶ Kao drugo, naročito naglašenim socijalnim osjećajem koji se prožimlje njegovim djelima: *čuvstvo samilosti i dobrote prema bijednima, pregaženima, zapostavljenima*,²⁹⁷ ističe Barac. Primjerice, u romanu *Posljednji Stipančići* Novakova samilost prema patnicima vidljiva je u prikazu

²⁹⁴ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., str. 225.

²⁹⁵ Barac, A., *Vjenceslav Novak*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 57, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1964., str. 8.

²⁹⁶ *Ibidem*, str. 7. – 9.

²⁹⁷ *Ibidem*, str. 23.

lika Lucije Stipančić, kao *nevine žrtve roditeljskog nerazumijevanja, zastarjelih shvaćanja o dužnostima i bezdušne sebičnosti gospodskog pokvarenjaka*.²⁹⁸

Ipak, u prvoj fazi književnog stvaranja Novak se pokazao kao izrazit regionalist.²⁹⁹ Prvo razdoblje njegove književne djelatnosti tematski je regionalno i otkriva probleme koje je pronalazio u rodnom Senju ili u njegovoj okolici, Podgorju.³⁰⁰ Nemeč smatra da je upravo u romanima s građom iz senjskog i podgorskog života najbolje, odnosno najautentičnije prikazao zbilju. Također ističe da u Novakovu slučaju regionalizam ne znači nužno zatvaranje u uske okvire i provincijalizaciju problematike. Iako su romani iz tog kruga izrazito lokalno obojani, pojedinačne sudbine njegovih junaka donose nam sliku surove stvarnosti hrvatskog čovjeka u 19. st. što dovodi do prevladavanja univerzalne tematike nad regionalnom.³⁰¹

U skladu s temom mog rada, analizirat ću njegov roman *Posljednji Stipančići*, koji je tematski vezan za grad Senj. U središtu radnje romana je propast stare senjske patricijske obitelji, dok usporedno prikazuje buđenje Senja u doba ilirizma i nacionalnu borbu Senjana protiv njemačke vladavine.³⁰² Kako bismo što bolje shvatili problematiku tog razdoblja, važno je smjestiti roman u povijesno-društveni okvir. Naime, Senj je početkom 19.st. bio jedan od najznačajnijih gospodarskih i kulturnih središta ondašnje Hrvatske. Dobre trgovačke veze i prometna povezanost dale su gradu status jedne od najvažnijih luka u tadašnjoj državi. Međutim, nakon izgradnje željeznice od Budimpešte do Rijeke koja je zaobišla Senj, grad je počeo drastično propadati. Do 1871. g. Senj

²⁹⁸ Barac, A., *Vjenceslav Novak*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 57, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1964., str. 23., 24.

²⁹⁹ Novakovo književno stvaralaštvo Frangeš prikazuje u obliku koncentričnih krugova: prvi krug čine Senj i njegovi problemi; drugi krug Podgorje, odnosno šira okolica Senja; treći krug hrvatski građanski i malograđanski svijet rodnoga Senja i metropole, Zagreba; četvrti krug, svijet gradske sirotinje, radničke i studentske: uopće, svijet prezrenih i obespravljenih. Stoga možemo reći da njegova djela iz prvog i drugog kruga pripadaju prvoj regionalističkoj fazi. (Živančević, Frangeš, 1975: 428).

³⁰⁰ Prvoj fazi Novakova književnog stvaralaštva pripadaju sljedeći romani: *Pod Nehajem*, 1892.; *Podgorka*, 1894.; *Posljednji Stipančići*, 1899.; *Tito Dorčić*, 1906.

³⁰¹ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994, str. 230.

³⁰² Barac, A., *Vjenceslav Novak*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 57, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1964., str. 9., 10.

je bio dio Vojne krajine pod njemačkom upravom, nakon čega je došao pod hrvatsku građansku vlast. Novak slika, ističe Barac, Senj u doba propadanja, prijelaze između bogatstva i siromaštva i prijelaz od njemačke vojne uprave prema vlasti građanske, banske Hrvatske.³⁰³

Posljednji Stipančići

Zbog njegove izrazite slojevitosti, roman *Posljednji Stipančići* možemo promatrati kao obiteljski, društveni, politički i regionalni. S obzirom na tematiku mog radu, u interpretaciji djela usmjerit ću se ponajviše na njegovo regionalno određenje. Ono što mu daje regionalno obilježje jest činjenica da su *dogadjaji, koji se mogu nazvati univerzalnima, smješteni u drevni hrvatski primorski grad Senj, što tim dogadjajima daje vlastitu specifičnu osobinu, unikatne pojedinosti koje sadrže i zrače vlastitom bojom, tonom i aromom.*³⁰⁴ Budući da se Novak u romanu dotiče problematike vezane uz društveni, socijalni, politički i moralni život Senja s početka 19. st., roman je potrebno sagledati i u njegovim ostalim žanrovskim određenjima. Naime, u središtu radnje je senjska patricijska obitelj Stipančići, čiju propast pratimo u kontekstu ondašnjih društveno-političkih zbivanja, prije svega u vrijeme početka ilirskog pokreta u Senju te naglog slabljenja senjske privrede i trgovine. Povezujući te društvene procese s fabulom, Novak je kroz glavne protagoniste romana uspio prikazati *sve one složene odnose i sudbine ljudi što se događaju u sudbonosnim tragičnim i prelomnim godinama promjene društvenih struktura koje su se u Senju naročito osjetile kad je Rijeka postala glavna luka, a jedrenjaci počeli ustupati mjesto parnim brodovima,*³⁰⁵ ističe Šicel. U analizi djela pokušat ću prikazati koje probleme Novak uočava u društvenom, političkom i moralnom životu Senja na početku 19. st. te na koji ih način iznosi.

³⁰³ Barac, A., *Vjenceslav Novak*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 57, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1964, str. 9., 10.

³⁰⁴ Jelčić, D., *Posljednji Stipančići Vjenceslava Novaka*, u: *Ključ za književno djelo*, Kolo III, Knjiga 3, Školska knjiga, Zagreb, 1996., str. 18.

³⁰⁵ Šicel, M., *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 101.

Kompozicija romana je uokvirena: pisac započinje radnju zimi 1834. g. scenom koja prikazuje hladnu i mračnu sobicu u kojoj borave Lucija i Valpurga Stipančić, vraćajući nas u prošlost postupno opisujući razloge i uzroke njihove bijedi, te nas ponovno vraća na početak u njihovu trošnu kućicu prikazujući posljednje trenutke života ženskog dijela obitelji Stipančić.³⁰⁶ Već na samom početku romana Novak nam donosi surovu sliku stvarnosti socijalnog života u Senju tridesetih godina 19. st. opisujući staru senjsku kućicu u čijoj bijedi žive posljednji članovi nekad imućne patricijske obitelji Stipančić:

U jednoj od najstarijih podsvođenih kućica, s ulazom preko strmih kamenitih stuba i balature nad kojom je više vrata uzidana nakazna ljudska glava – tupa, na nepogodama vremena gotovo sasvim iščeznula nosa – sjede u tijesnoj, a jedinoj u svojoj kući sobici dvije ženske glave. (...) U malenoj, niskoj, pokućstvom prenatrpanoj sobici zrak je pretopao i težak, te ga slabe Lucijine prsi udišu s očitom mukom. (...) Na stolu gori u visokoj medenoj svjetiljci u jednom od triju rožaka nemoćno i neveselo svjetlo. (...) Sobica gdje gospođa Valpurga sa svojom kćeri dane i noći boravi, gleda u tamnu i usku uličicu; a kako je neprodušno zatvorena naprama vanjskom zraku, prodire u nju samo šum od strahovite bure što pokoji put potrese kućicom iz samog temelja. Inače vlada tu jedna neprekidna i jednolična tišina i polumrak kao u kakvoj kapelici na osami sred pustoga polja.³⁰⁷

Na vjeran je način prikazao hladnu atmosferu primorske kućice koja će se prožimati i cijelim romanom. Već sam spomen bure u čitatelju pobuđuje asocijacije na male primorske gradove i njihove uske uličice čiji su se stanovnici skućili u svoje kamene kuće skrivajući se od snažnog i hladnog vjetra.

³⁰⁶ Merkler, D., *Predgovor*, u: Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 27.

³⁰⁷ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 39., 40.

Opisujući teške socijalne uvjete u kojima žive Valpurga i Lucija, Novak realistički i bez imalo uljepšavanja ukazuje na siromaštvo i bijedu koja je vladala među građanima Senja u ono doba, posebice među patricijima:

*Već je godina dana što joj se taj suhi kuhani kruh pored kave gotovo jedina hrana. Pred Lucijom tvrdi da je to za nju najslade i najzdravije jelo, no istina je da se ona tako hrani poradi svoga siromaštva što ga ne smije odati kćeri. (...) Od svega imutka njihove bogate kuće ostala je još samo ta kućica s tom jedinom tijesnom sobicom, a sve je drugo otišlo na Lucijinog brata Jurja...*³⁰⁸

Novak nas retrospekcijom vraća u prošlost prikazujući razloge koji su jednu od najuglednijih i najimućnijih senjskih obitelji doveli na rub propasti. Ranije u tekstu sam navela da roman čini više slojeva. Kroz jedan sloj pratimo odnose unutar obitelji Stipančić koji dovode do njezina raspada, dok drugi sloj čini širi kontekst društveno-političkih i gospodarskih promjena koje su bitno utjecale na tijek njezine propasti. Merkler ističe da središnji lik romana, Ante Stipančić, čini poveznicu između ta dva sloja. Naime, Novak njegov lik prikazuje u okvirima javnog i privatnog, odnosno obiteljskog života. Njegovo javno djelovanje u društvenom i političkom životu Senja uslijed novih životnih okolnosti te odnos prema ostalim članovima obitelji bitno je utjecao na tijek njezine propasti.³⁰⁹

Vraćajući se u prošlost, Novak nas vodi u 18. st. opisujući same početka uzdizanja obitelji Stipančić, senjskih patricija koji su s godinama uživali velik društveni ugled i položaj. S patricijskom titulom dolazila je i želja za sjajem, obiljem i uzdizanjem iznad ostalih građana. Usporedno s usponom obitelji Stipančić teče i uzdizanje Senja kao značajnog prometnog i trgovačkog središta. Novak pritom iznosi stvarne povijesne činjenice koje govore njegovoj visokoj razvijenosti. Primjerice, saznajemo da je 1806. g. dozvolom cara Franje u Senju

³⁰⁸ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 48.

³⁰⁹ Merkler, D., *Predgovor*, u: Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 26.

otvoreno bogoslovno učilište što ukazuje na njegov kulturni značaj; bio je i važno trgovačko središte o čemu govori podatak da su mnogi stranci dolazi i otvarali svoje trgovine ondje (npr. Ante je jednoj tršćanskoj kući prodao svoje skladište koja je zasnovala u Senju veliku trgovinu šumskom robom iz gornje Krajinne i Bosne); u Senju su neko vrijeme vladali i Francuzi sve dok nije došao pod austrijsku vlast (npr. molbenica naslovljena na francusku vladu u kojoj Ante moli mjesto načelnika). S vremenom, uslijed novih povijesno-društvenih okolnosti, njegova gospodarska moć počinje slabiti, a time i njegovih građana. Ukazujući na međusobnu ovisnost senjskog visokog društva i grada Senja, Novak ujedno upućuje i na glavnu tematiku djela: Ante Stipančić predstavlja senjsko patricijsko društvo koje je nestajalo usporedno s propadanjem senjske pomorske trgovine: *ne miri se s novim vremenom nego uporno i do kraja zadržava vanjski sjaj koji je nekada bio realni odraz stvarnog stanja, a sad je samo obmana.*³¹⁰

Antu upoznajemo kao autoritativnu osobu kako u javnom, tako i u obiteljskom životu. U obitelji Stipančić vladaju patrijarhalni odnosi – do izražaja dolazi Antin strogi roditeljski autoritet, tiranski karakter i konzervativnost, što se posebno očituje u njegovom odnosu s ženskim članovima obitelji. U javnom pak životu neprestano pokušava dokazati svoju patricijsku superiornost. Njegovo je ponašanje, kao i ponašanje ostalih likova, socijalno i klasno određeno. Durić ističe da je on *žrtva svoje staleške pripadnosti te njezinih svjetonazora i predrasuda.*³¹¹ Odgajan je u obitelji koja je uvelike držala do društvenog ugleda i položaja te mu je od najranije mladosti odgojem usađena svijest o izuzetnosti i izdvojenosti, patricijska taština i želja za sjajem.³¹² Isticanje patricijske superiornosti vidljivo je primjerice u njegovu odnosu prema senjskim građanima:

³¹⁰ Šicel, M., *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 101.

³¹¹ Durić, D., *Autoritet i obitelj u romanu „Posljednji Stipančići“ Vjenceslava Novaka*, Kroatologija 2, 2011., str. 22.

³¹² Merkler, D., *Predgovor*, u: Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 26.

Doduše on je osjećao, da ga njegovi suvremenici mnogo ne vole, - ali nije za to mario. Kad bi išao gradom ukočen i ravan s dignutom glavom i uvijek ravno upravljanim pogledom, ne bi ni za živu glavu odzdravio ni jednome pozdravu običnih građana. Potajno veselje u gradu, što ga je magistrat ponizio, nije mu moglo ostati tajno. Zato je na koncu presude o parnici napisao sinu savjet: „Vragu budi prijatelj, ali svomu rodnomi gradu nikada!“³¹³

Njegova taština i umišljenost posebice dolaze do izražaja na dan sinovljeva krštenja kada stavlja na sebe plemićko odijelo i plemićki mač, iako je to bilo strogo zabranjeno još od vremena Marije Terezije:

...mnogi i mnogi plemić nije mogao dozvoliti da obični građanin ili patricij usvoji sebi njegova uzakonjena ako i prazna prava.³¹⁴

Naime, Ante zapravo nikad nije ni pripadao plemićkom sloju, bogatstvo i položaj naslijedio je po roditeljima koji su bili imućni krčmari. Bez obzira na to, on je uvijek svojatao taj društveni položaj. Njegova težnja da se uzdigne u javnosti te želja za moći i sjajem navode ga na loše postupke čime on počinje i moralno propadati. Primjerice, saznajemo da je za vrijeme napoleonske vlasti tražio od francuske vlade mjesto načelnika, i to na račun svog rođaka koji se nalazio na tom mjestu prikazujući ga kao neprijatelja Francuske. Za vrijeme austrijske vladavine tražio je mjesto gradskog suca pozivajući se na vjernost i odanost caru. Njegovo ponašanje i postupci prikazuju ga kao sebičnog i prevrtljivog čovjeka kojemu je stalo samo do sebe i svog ugleda. Kroz cijeli roman možemo pratiti njegove nedolične postupke koji ga polako vode u propast. Jelčić ističe da simbolizira svoj stalež ne samo u stanju materijalnog već i moralnog raspadanja.³¹⁵ Opisujući zavist i oportunistički oporunizam koji vlada među

³¹³ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999.,

³¹⁴ Ibidem, str. 78.

³¹⁵ Jelčić, D., *Posljednji Stipančići Vjenceslava Novaka*, u: *Ključ za književno djelo*, Kolo III, Knjiga 3, Školska knjiga, Zagreb, 1996., str. 20.

patricijima jedan je od primjera u kojima Novak kritički ukazuje na moralni život Senja.

Ante Stipančić prikazan je kao dominantna osoba. Budući da tu svoju dominaciju ne uspijeva ostvariti u društvu, pokušava ju nadoknaditi apsolutnim autoritetom u obitelji. Durić objašnjava da *njegov obiteljski autoritet u konačnici postaje kompenzacija za nedostignuti društveni autoritet jer ulogu kakvu ima u vlastitoj obitelji Ante Stipančić nikako, unatoč svim nastojanjima, ne uspijeva postići u društvu.*³¹⁶ U tom slučaju on u obitelji nastupa kao vrhovni autoritet koji u potpunosti raspolaže voljom i sudbinom ostalih članova, osobito ženskih. Dok se žena vjerno pokorava njegovoj volji i željama, on zanemaruje kći Luciju, a svu pažnju posvećuje sinu Jurju. Sve nade polaže u njega i njegovo obrazovanje; sve mu podređuje, čak i na štetu cijele obitelji. Slično kao Durić, i Jelčić iznosi da Ante *u svome sinu vidi idealnu sliku sebe sama te čini sve što može da pomogne njegov uspon do položaja koji bi mu bio kompenzacija za vlastite neostvarene ambicije.*³¹⁷ Koliko je on ozbiljan u svojoj namjeri evidentno je već u pismu u kojem daje upute svom sinu koji treba proslaviti njihov rod i ime:

*„Naš je rod star, slavan i zaslužan. Mi smo pozvani da se dignemo više nego obični ljudi, to je našem rodu u krvi od davnine kako što i u maloj kakvoj sjemenki zametak ogromnog, uglednog i veličanstvenog stabla. Ti si jedini Stipančić, na tebi ostaje pleme. Ja ću te odgojiti i uputiti kojom ćeš stazom poći da se digneš do velikoga ugleda i moći. Malo ih je koji su nama ravni, a ovdje u ovom gnijezdu kramara, krojača i postolara baš nitko!“*³¹⁸

Patrijarhalni ustroj obitelji Stipančić prikazuje ustroj tradicionalne patricijske obitelji. Patrijarhalni društveni sustav u suštini označava sustav u

³¹⁶ Durić, D., *Autoritet i obitelj u romanu „Posljednji Stipančići“ Vjenceslava Novaka*, Kroatologija 2, 2011., str. 24.

³¹⁷ Jelčić, D., *Posljednji Stipančići Vjenceslava Novaka*, u: *Ključ za književno djelo*, Kolo III, Knjiga 3, Školska knjiga, Zagreb, 1996., str. 19.

³¹⁸ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 77.

kojem muškarci imaju nadmoć nad ženama u svim aspektima društva. Neke od glavnih karakteristika su muška dominacija u donošenju odluka u obitelji i društvu te identifikacija muškaraca s pojmovima moć, kontrola, suparništvo i racionalnost.³¹⁹ Antino ponašanje u obiteljskim, ali i u javnim odnosima sukladno je glavnim odrednicama patrijarhalnog društva. Žene su u potpunosti u podređenom položaju što je i vidljivo iz Antinog odnosa prema ženi Valpurgi i kćeri Luciji. Valpurga predstavlja tip pokorne i podložne žene koja se vjerno pokorava muževim zahtjevima i obavlja dužnosti koje su joj rodovski predodređene. Ona je *slobodna ropkinja*, kako ju naziva Novak, koja živi u vječitom strahu od svog gospodara. Antin autoritet i nadmoć u obitelji posebno dolaze do izražaja kada je jednom prilikom Valpurga stupila u njegovu sobu dok je on bio na tajanstvenom putovanju u Trst, u sobu u kojoj joj je strogo bio zabranjen pristup: *Kad je Valpurga došla do Stipančićevih spisa koji su o tome govorili, bilo je već Jurju devet godina, a Luciji (nju je imala šest godina iza Jurja) tri godine. Stipančić je naime oputovao jednom u Trst ne kazavši dašto Valpurgi po što. Na takvo pitanje ne bi se ona pred njime ni mogla bila odvažiti. Nije on njoj doduše nikada takovih i sličnih naloga izrično izdavao, ali je bio već takav čovjek koji je znao zapovijedati i mučke i koji se vrlo ojađen pokazivao ako mu nijesu u kući smjesta umjeli čitati njegove želje i zapovijedi s lica.*³²⁰

Sudbina Valpurgine i ostalih članova obitelji otkriva *naličje građanskog morala i patrijarhalnog odgoja*,³²¹ ističe Nemeč. Primjerice, u liku Lucije Stipančić pratimo intimnu dramu djevojke odgajane u patrijarhalnoj obitelji. Otac ju od najranije dobi zapostavlja i odnosi se hladno prema njoj, a svu pažnju poklanja sinu. Tijekom odrastanja bila je izložena raznim poniženjima i uvredama. Primjerice, do svoje šeste godine jela je u kuhinji sa služavkom, a tek joj je poslije bilo dopušteno pridružiti se *očevom* stolu. S druge strane, Ante svu

³¹⁹ Preuzeto s <<http://study.com/academy/lesson/patriarchal-system-definition-lesson-quiz.html>> Pristupljeno: 21.08.2015.

³²⁰ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 73., 74.

³²¹ Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994., 232.

pažnju posvećuje svom obožavanom i nadarenom sinu, ali, ističe Merkler, *u svojoj pretencioznoj očinskoj ambicioznosti dječaka ustvari upropaštava, tragično ga oštetivši na emocionalnom planu zabranom svake manifestacije djetinjega, obiteljskih nježnosti i običnih ljudskih radosti i potreba.*³²² Antino ponašanje i stav prema ženi i djeci Durić navodi kao *odraz autoriteta, normi i pravila petrificiranih u patricijskoj klasi; kako se treba odgajati sin i što se očekuje od njega, odgoj kćeri i njezin status u društvu, položaj supruge – navedena problematika zrcali se upravo u položaju cjelokupne klase u društvu i njezine regule.*³²³ I kod Lucije i kod Jurja s vremenom se javlja bunt, odnosno Ante polako gubi svoj očinski autoritet. Kod Lucije se to nazire već u njezinim tajnim čitanjima romantičnih romana koje njen otac ne odobrava i u želji za intelektualnim i socijalnim razvitkom (npr. učenje talijanskog, odlazak na ples). Juraj se očevih okova oslobađa odlaskom na školovanje u Beč gdje u dodiru s vanjskim svijetom, odnosno gradskom sredinom postaje svjestan da je samo proizvod očevih ambicija te se u njemu javlja bunt koji se očituje u vidu zapuštanja školovanja i prepuštanja hedonističkom životu u velikom gradu. *Opadanje očinskoga autoriteta najavljuje krizu obitelji s obzirom na društvene, klasne, gospodarske i političke promjene,* objašnjava Durić te zaključuje da *Antin pad simbolički predstavlja moralno i društveno posrtanje patricijske klase koja se zbog svoga konzervativizma, tradicionalnosti i izrazito patrilinarnoga ustroja morala odreći mjesta u društvenom sustavu, odnosno, spomenuta skupina ne samo da je detronizirana, nego je u potpunosti nestala s društvene scene zbog svojih nepomirljivih stavova.*³²⁴ Naime, slijedom različitih povijesno-društvenih okolnosti dolazi do promjene načina života, stari oblici društvenog života zamjenjuju se novima, na snagu stupaju nove ideje i nove vrijednosti, a dotad bogati i ugledni patriciji pokušavaju očuvati stari sjaj opirući se

³²² Merkler, D., *Predgovor*, u: Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 27.

³²³ Durić, D., *Autoritet i obitelj u romanu „Posljednji Stipančići“ Vjenceslava Novaka*, Kroatologija 2, 2011., str. 25.

³²⁴ *Ibidem*, str. 24.

promjenama koje ih na kraju ipak sustižu. Nemeć obrazlaže kako njihovo propadanje pratimo kroz društveno i moralno posrtanje Ante Stipančića i odnose između članova njegove obitelji čije je tragične sudbine Novak uspio uvjerljivo povezati s društvenim činjenicama.³²⁵ U pozadini intimne tragedije obitelji Stipančić odvija se burna društvena drama: propadanje senjske pomorske trgovine, klasna i politička previranja te prodor ilirskih ideja.³²⁶

Pružajući nam uvid u obiteljske odnose Stipančića, Novak usporedno prikazuje i kao se Ante Stipančić snalazi, odnosno ne snalazi u društvenim, socijalnim i političkim previranjima svoga vremena. Merklei ističe kako *osim pogubnosti ustrojstva obiteljskih odnosa, na sudbinu članova obitelji djeluju i Stipančićevi promašaji na društvenom, političkom i poslovnom planu.*³²⁷ Naime, Ante je u stanju sve žrtvovati kako bi sinu omogućio najbolje moguće školovanje vrijedno jednog patricija:

*Dašto, nećeš živjeti sjajno kao grofovski i barunski sinovi, al moja će biti skrb da ne budeš oskudijevao ni u čem. Ne zaboravi nikada da si patricijski sin, pokaži to i vanjštinom. Ne bacaj uludo novce, ali ne štedi gdje bude trebalo da se tim načinom očituje tvoje gospodarsko porijeklo. Drugove biraj, to ti osobito na srce mećem, pomno. Naći ćeš tamo u sveučilištu i neke ovdašnje sinove, kani se njihova drugovanja, od njih nemaš šta naučiti, a većinom su lumpi.*³²⁸

Osigurava Jurju sva potrebna materijalna sredstva, pritom nerazumno trošeći obiteljski novac i rasprodajući obiteljsku imovinu koja je, između ostalog, i dio Lucijina naslijeđa. Primjerice, saznajemo da je zbog velikih novčanih izdataka koje je iziskivao Juraj bio prisiljen prodati brod, i to posljednji što su ih Stipančići posjedovali. Opravdava se ženi:

³²⁵ Nemeć, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994, str. 232.

³²⁶ Ibidem, str. 232.

³²⁷ Merklei, D., *Predgovor*, u: Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 28.

³²⁸ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 88.

*Zasada ne spominji Luciji ništa, Juraj stoji lijepih novaca. Moraš znati da sam ovih dana bio prisiljen prodati brod. Međutim – doda Stipančić brzo kao da se opravdava – nijesam učinio loš posao. Brod je star, jedri sporo, a već se pet godina ne mogu namjeriti na čestitoga kapetana; više je bilo s njim štete nego koristi.*³²⁹

Kako bi zadržao dotadašnji status imućnog i uglednog patricija, Ante ulazi u politički život grada Senja, upravo u pripremnom razdoblju Hrvatskog narodnog preporoda. Novak nas upoznaje s tadašnjim stanjem u Senju. Saznajemo kako je Senj u prvim desetljećima 19. st. bio dio vojne oblasti pod njemačkom upravom. Među građanima Senja javlja se nezadovoljstvo zbog nasilne i nepravedne vojničke uprave, uslijed koje trpi i trgovina. Novak ukazuje na naznake propasti senjske trgovine:

*E mora trpjeti trgovina pod takvom nepravednom upravom koja bezobzirno gradske pravice gazi udarajući daću i na onakovu trgovačku robu koja je zakonom u senjskoj luci od daća slobodna i tako ne samo što ne štiti i ne promiče interese grada nego iH bezobzirno i svojevóljno ruši. Pod takvom upravom ne može se trgovina, koja je jedina i glavna životna žila ovomu gradu, unaprijeđivati već mora propasti.*³³⁰

Istodobno se u Hrvatskoj naziru počeci ilirizma, odnosno nacionalnog buđenja Hrvata koji svog odjeka ima i u Senju: s preporodnim idejama počeo se buditi otpor Senjana prema tadašnjoj njemačkoj vlasti. Vlast u Beču na razne je načine pokušavala suzbiti pobunu građana, prije svega diplomatskim odgovorima i praznim obećanjima. Jedno od takvih bila je i dozvola cara kojom on dopušta da *vojna općina Senj kao kraljevski slobodan grad pošalje dva poslanika u sabor i u skupštine hrvatskih stališta.*³³¹ U nadi da će zaustaviti propadanje obitelji, Ante ulazi u politički život kao kandidat za predstavnika u

³²⁹ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 92.

³³⁰ Ibidem, str. 84.

³³¹ Ibidem, str. 95.

ugarskom saboru, zajedno s kanonikom Vukasovićem. Opisujući politička previranja koja zahvaćaju Senj, Novak ujedno prikazuje i stanje na političkoj pozornici Hrvatske uopće. Merkler objašnjava kako su *likovi uglednih Senjana, zastupnika različitih političkih strujanja i shvaćanja koji se međusobno bore, onemogućavaju i denunciraju, tipični predstavnici tadašnjega ideološkog i političkog hrvatskog života.*³³² S njenom tvrdnjom slaže se i Jelčić koji primjerice smatra da kanonik Vukasović predstavlja *velik broj tadašnjih Hrvata koji već pomireni s vlastitim nestankom kao svojom sudbinom, Gajev pokret doživljavaju kao svoje uskrsnuće i poziv na život.*³³³

Vukasović i ostali likovi koji su predstavnici javnog i političkog života okarakterizirani su, između ostalog, nacionalno i ideološki. Primjerice, Vukasović predstavlja utjelovljenje ideala i nacionalnih očekivanja tadašnjeg hrvatskog puka koji postaje svjestan činjenice o nacionalnom pripadanju:

*Gledajte Madžara kako se otima njemačkom igu i proširuje svoju vlast; gledajte Nijemca, gledajte Talijana, kako pruža svoje ruke i onamo gdje mu ni po božjem i po ljudskom pravu mjesta nema. (...) Ali budi se, gospodo, lav, narodna svijest se budi! Narod diže glavu iza duboko prospavane noći, i gle, svuda okolo sja sunce. Zora mu rudi, srce kica življe, oči gledaju, a duša se nada. Nestaj eonih koji ne vide drugoga cilja u životu nego zlato, koji ne poznaju sebi ugone do groša, koji ne misle svojoj djeci namijeniti drugo nego svagdanji hljeb. Budimo se i bit ćemo svoji.*³³⁴

Njegov zanos i fanatično vjerovanje u ideale, uzvišene ciljeve i moralne vrijednosti u potpunoj su suprotnosti s tadašnjim društvom, što nam Novak i daje do znanja slikajući vjerno stanje tadašnjeg senjskog društva koje se nalazi u procesu propadanja u svakom pogledu – u ekonomskom, društvenom,

³³² Merkler, D., *Predgovor*, u: Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., 28.

³³³ Jelčić, D., *Posljednji Stipančići Vjenceslava Novaka*, u: *Ključ za književno djelo*, Kolo III, Knjiga 3, Školska knjiga, Zagreb, 1996., str. 31.

³³⁴ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 122.

političkom i moralnom. Primjerice, vidljivo je to već u beznadnom pokušaju Vukasovića da među građanima Senja nađe osobu koji bi mu se pridružila u saboru i nesebično branila hrvatske interese:

Nametalo mu se od sebe pitanje: tko će od domaćih ljudi u to važno doba znati i htjeti da dostojno zastupa grad u saborima? (...) Ni patriciji ni plemići nisu bili bolji od svojih sugrađana. Vlast ih je tužila rođenomu narodu dižući im ugled u redovima sebi prijatnih ljudi, te im od toga gospodskoga položaja bijahu zaslijepljene oči. Nije već bilo u njima snage, da se krijepe mišlju na moć narodnoga jedinstva i onda opru navaljujući bujici tuđinstva. Od ponosa svojih otaca, junačkih vođa i glavara grada bijahu se izrodili u skutonoše oblasnika koji su im dijelili milosti i časti. Zapostavljanje narodnoga jezika, ljubav za tuđe, dolazilo to iz Njemačke, Italije ili Francuske – i težnja da budu u volji i bliže onima koji su kruto držali u ruci vladu nad gradom, bilo je, mislili oni, u savezu s pojmom „nobilita“, kako su sebe u ispređivanju s građanima „bez imena“ zvali.³³⁵

Lik Ante Stipančića primjer je tih *nobilita*³³⁶ koji želi da zadrže stari sjaj i bogatstvo prodaju vlastiti narod strancima u zamjenu za gospodski položaj. Dok Vukasović s jedne strane zastupa nacionalna očekivanja tadašnjeg hrvatskog puka i određenu ideologiju, Anti Stipančiću ilirski pokret ne znači ništa u nacionalnom smislu, već mu je samo put k ostvarenju vlastitih sebičnih ciljeva. Jelčić ističe da Novak u tim procesima ukazuje na problem tuđinstva – teret pod kojim su Hrvati živjeli stoljećima.³³⁷ Problem stranaca česta su tema u djelima hrvatskih realista, što sam navela već ranije u radu, primjerice, u analizi djela Kumičića i Kozarca. Osobito je ta tema vezana za Primorje koje je u ono vrijeme bilo podređeno i Nijemcima i Talijanima. Primjerice, o položaju

³³⁵ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 107., 108.

³³⁶ Nobilita (tal.) – plemstvo, vlastela.

³³⁷ Jelčić, D., *Posljednji Stipančići Vjenceslava Novaka*, u: *Ključ za književno djelo*, Kolo III, Knjiga 3, Školska knjiga, Zagreb, 1996., str. 32.

hrvatskog i talijanskog jezika u Senju saznajemo iz razgovora Senjana u pivnici *Birraria allla citta di Trieste*:

*Govorilo se dakako talijanski – hrvatski se javno u otmjanim krugovima govorio samo u trgovačkom poslu s gornjom Granicom od koje se i živjelo. Isključivom pravu hrvatske materinske riječi bilo je ipak sačuvano mjesto u obiteljima građana.*³³⁸

Antini pokušaji da se održi na društvenoj ljestvici u konačnici propadaju. Naime, kroz roman možemo pratiti kako iz jednog lošeg postupka skače u drugi. Vukasoviću se priklonio samo zato jer je vidio u tome vlastitu korist. Nadao se da će svojim ulaskom u sabor dobiti naklonost mađarskih velikaša. Njegovu prevrtljivost uočavaju i sami građani koji komentiraju:

*Stipančić je uz Vukasovića, a znaš li zašto? Jerbo već nema svog groša. Htio je postati gradski sudac, a Benetti mu je pokvario račune. Sad je pristao uz Vukasovića jedno od jada a drugo jerbo misli da će mu sin, koji ne može nikako da dovrši škole, dobiti u Mađarskoj službu.*³³⁹

Osim što materijalno propada, opada mu i ugled i dostojanstvo u očima građana te svakim lošim potezom sve dublje tone i u moralnu propast. Njegovo ponašanje oslikava i moralni život Senja u ono vrijeme, u čemu ponovno vidimo poveznicu između njegova lika i ostalih slojeva romana. Novak se dotiče problematike vezano uz lihvarstvo, političke spletke, podmićivanje, dodvoravanje itd. Primjerice, u stanju očaja Ante odlazi posuditi novce od lihvara Marka kako bi ih poslao sinu koji se nalazi u teškoj novčanoj situaciji. Novak nas uvodi u životni prostor lihvara, pripadnika najnižih društvenih slojeva. Opisujući realistički prostor u kojem boravi, otkriva onu drugu stranu grada Senja, odnosno sav njegov jad i bijedu:

³³⁸ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 127.

³³⁹ *Ibidem*, str. 133.

*Cincar Marko stanovao je u vlastitoj kućici što se naslanjala na istočnoj strani grada o gradski zid. (...) U tijesnom predsoblju predsoblju vodila su otvorena vrata u tamnu i hladnu kuhinju iz koje je zaudarao vonj po staroj čađi, a druga niska i zatvorena vrata vodila su valjda u Markovu sobu. (...) Dok je Marko oprezno silazio sa stolice, pomatrao je Stipančić kukavno uređenu sobicu; tu kao da su zastori na prozorima i prostirači na krevetu bili zato da pokriju blato. Na neprostrtom stolu bilo je nešto kuhana graha, drvena žlica i zemljani vrč vode; bez dvojbe ostaci Markovog objeda. Čitava sobica sa svojim namještajem sjećala je Stipančića na vojnički zatvor...*³⁴⁰

Ante je spreman žrtvovati apsolutno sva načela u svrhu vlastitog cilja što je evidentno i u njegovom zadnjem pokušaju da se spasi od propasti, neposredno prije smrti. Prihvaća ponudu senjskog majora, Talijana Benettija, te u zamjenu za posao poduzetnika u obnovi magistratske zgrade, izdaje Vukasovića. Na kraju podliježe bolesti, koja ga svakim danom sve više fizički uništava. Kroz roman pratimo razvoj njegova lika od vrhunca njegove moći do konačnog pada, odnosno, objašnjava Durić, *od srednjovječnoga čovjeka u naponu snage, neupitnoga obiteljskoga autoriteta, pa kroz proces opadanja njegove fizičke snage i bolesti, gubljenja životnoga elana, sve do razvijene bolesti i potpune moralne kompromitiranosti.*³⁴¹ On predstavlja propast patricijskog društva koje očajnički pokušava očuvati stari sjaj u naletu novog vremena; njihov kraj je neminovan jer ne shvaćaju da je njihovo vrijeme prošlo i ne žele se prilagoditi novim društvenim okolnostima.

Glavne razloge i uzroke propasti te društvene skupine, simbolički prikazane u liku Ante Stipančića, Novak je ponajbolje prikazao riječima njegova sina Jurja. U pismu koje piše prijatelju poslije očeve smrti, Juraj navodi:

³⁴⁰ Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 151., 152.

³⁴¹ Durić, D., *Autoritet i obitelj u romanu „Posljednji Stipančići“ Vjenceslava Novaka*, Kroatologija 2, 2011., str. 24.

*Moj tata nije bio, čini mi se, od najčistijih karaktera. Htio je pošto-poto da pliva na površini, neprestano je tonuo. Htio je biti i izvan kuće ono što je bio u kući: prvi autoritet u svemu i svačemu, ali nije išlo. A nije išlo zato, što je u isti čas tražio uporište na raznim stranama – jer vlastitoga nije imao. Nije bio ni političar. Da je poživio, ja kriv ako ga ne bi lako našao i među našim ilircima. Bio je Austrijanac, Francuz, Talijan i Mađar u isti čas. (...) Moj je otac u svem bio polovnjak.*³⁴²

Novak u romanu nastupa kao objektivni promatrač. Proces propadanja plemstva, odnosno patricija sagledava realistički i objektivno, za razliku primjerice od Gjalskog koji je toj temi pristupio s mnogo emocija te s nostalgijom opisivao propast zagorskih plemenitaša. Novakov *mirniji* pristup temi Jelčić objašnjava činjenicom da je Novak dolazio iz građanske sredine, stoga taj proces nije doživljavao toliko osobno.³⁴³ Prema tome, nije vidio velikog značaja u gubljenju plemićke tradicije i starih običaja budući da nikad nije bio ni povezan s njima kao primjerice Gjalski koji je taj proces doživljavao tragično. To mu je i dopustilo da pristupi tematici kao objektivni promatač. Ipak, u romanu se osjeća njegova samilost i suosjećanje prema bijednima i siromašnima, što je vidljivo u njegovu prikazu tragične sudbine ženskih članova obitelji Stipančić. Kritika često ukazuje na osobito naglašen socijalni osjećaj koji se prožimlje ne samo ovim romanom, nego i njegovim ostalim djelima. U ovom je romanu, ističe Barac, Novakova samilost prema patnicima, odnosno *bijednima, pregaženima i zapostavljenima*, vidljiva u prikazu lika Lucije Stipančić, kao *nevine žrtve roditeljskog nerazumijevanja, zastarjelih shvaćanja o dužnostima i bezdušne sebičnosti gospodskog pokvarenjaka*.³⁴⁴

³⁴² Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 198., 199.

³⁴³ Jelčić, D., *Posljednji Stipančići Vjenceslava Novaka*, u: *Ključ za književno djelo*, Kolo III, Knjiga 3, Školska knjiga, Zagreb, 1996., str. 28.

³⁴⁴ Barac, A., *Vjenceslav Novak*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 57, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1964., str. 23., 24.

Zbog njegove izrazite slojevitosti, roman je teško sagledati iz samo jednog vidnog kuta. U okviru regionalizma, Novak nam prikazuje društveni, politički i moralni život Senja u prvim desetljećima 19. st., čiju glavnu tematsku okosnicu čini propast senjske patricijske obitelji Stipančić. Prikazujući previranja koja zahvaćaju Senj i u kojima se glava obitelji Stipančić ne snalazi, Novak daje realističku sliku društveno-povijesnih zbivanja ne samo Senja već i cijele Hrvatske. Povijesni okvir romana vezan je uz začetke ilirizma i njegove odjeke u Hrvatskoj. Uz to, Senj je dio vojne oblasti pod njemačkom upravom, što se odražava na razvoj trgovine koja trpi sve veće gubitke. Slikajući stvarnost rodnog grada, *Novak je zapažao i prikazivao one neobične tipove ljudi koje stvara život u ustajaloj i malograđanski zatvorenoj atmosferi ispunjenoj sjećanjima na bivši sjaj, negdašnju veličinu sada propalih uglednika i tragičnim nastojanjima da se izbjegne susret sa stvarnošću i sadašnjošću,*³⁴⁵ navodi Merkler. Prema tome, zadirući u problematiku, prikazuje ohole patricije koji napuštaju sva moralna načela u želji da zadrže stari sjaj, siromaštvo i bijedu nekad bogatih i uglednih obitelji, konzervativnost primorske sredine, oportunističnost, lihvarstvo, političke spletke itd. Pritom nastupa kao društveni analitičar što je vidljivo u njegovom objektivnom prikazu radnje i zadiranju u socijalne i intimne probleme Senjana povezujući ih sa stvarnim društveno-povijesnim činjenicama.

8. Lika

U vrijeme vladavine Habsburgovaca na hrvatskom području, Lika je postala dijelom Vojne krajine, *militarizirane sigurnosne zone u sastavu Habsburške Monarhije, na granici prema Osmanskomu Carstvu.*³⁴⁶ Krajina je bila pod njemačkom upravom sve do 1881. g. kad je pripojena civilnoj, odnosno

³⁴⁵ Merkler, D., *Predgovor*, u: Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., 21., 22.

³⁴⁶ Preuzeto s: <<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=65199>> Pristupljeno: 16.09.2015.

banskoj Hrvatskoj. Novonastala situacija uvelike je utjecala na narod koji je živio na tom području. Razvojačenje Krajine dovodi do promjene načina života i smjene starog rodovsko-vojničkog uređenja. Narod, kojemu je dotad rat bio glavni izvor prihoda, teško se privikava na nove načine proizvodnje. Položaj krajišnika uvelike je oslabio, osobito nakon ukidanja kmetstva.³⁴⁷ Frangeš iznosi da je *lom starog, patrijarhalnog poretka u razvojačenoj Krajini dao hrvatskoj književnosti cijelu galeriju graničarskih tipova, odnosno, tragično naslikane likove ljudi staroga kova koji novo ne mogu shvatiti i prihvatiti.*³⁴⁸ Krajiškom tematikom bavili su se, između ostalog, Ličani Jure Turić i Josip Draženović, koji su se u razdoblju hrvatskog realizma istaknuli kao regionalisti opisujući ličku sredinu u kontekstu ondašnje društveno-političke situacije. U nastavku ću pokušati prikazati na koji je način društvenu stvarnost ličke sredine u svojim pripovijestima iznio Jure Turić.

8.1. Jure Turić

Jure Turić poznat je ponajviše kao slikar Like i ličkog života te je zahvaljujući ličkim temama ušao u hrvatsku književnost u razdoblju hrvatskog realizma.³⁴⁹ U svojim djelima donosi sliku ličkog sela u vrijeme razvojačenja Vojne krajine. Kritika mu zamjera pre naglašenu tendencioznost i didaktički pristup zbog čega njegova djela ne postižu značajniju estetsku razinu, no istodobno ističe njegove opažачke sklonosti zahvaljujući kojima je veoma dobro uočio i bilježio promjene do kojih je dolazio ukidanjem feudalizma. Naime, uslijed smjenjivanja feudalnog društvenog uređenja dolazi do nestanka patrijarhalnog načina života, a pojave novih odnosa koji sa sobom nose određene probleme i dvojbe. Primjerice, javljaju se, ističe Šicel, *sukobi u ljudima i među ljudima na relaciji selo-grad, i u samom selu, te neminovna*

³⁴⁷ Živančević, M., Frangeš, I., *Ilirizam, realizam*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 4, Liber i Mladost, Zagreb, 1975., str. 437.

³⁴⁸ Živančević, M., Frangeš, I., *Ilirizam, realizam*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 4, Liber i Mladost, Zagreb, 1975., str. 437.

³⁴⁹ Bičanić, N., *Jure Turić*, Školske novine, Zagreb, 1989., str. 90.

*pitanja: ostati na selu i razvijati ekonomski sigurno gospodarstvo ili ići u egzistencijalnu neizvjesnost gradskoga života.*³⁵⁰ Navedenom problematikom, koje se u njegovo vrijeme dotakao i Kozarac, bavi se Turić u svojim pripovijestima smiještajući ih u lički kontekst, odnosno na prostor bivše Vojne krajine.³⁵¹

Najveći uspjeh postigao je upravo novelama u kojima tematizira razvojačenje Krajine i kojima se uključio u realistička strujanja. Društvo književnika Hrvatske objavilo je 1909. g. Turićevu zbirku pripovijedaka *Igra životom* koja obuhvaća četrdesetak dužih i kraćih pripovijesti. Među njima se nalazi i sedam novela (*Pod kabanicom, U mraku, Tko je kriv, Srce, Njihova ljubav, Očajnici, Jesenska večer*) koje kritika često ističe kao njegova najbolja literarna ostvarenja. U njima on nastupa, objašnjava Bičanić, kao socijalni analitičar ličke društvene sredine u vrijeme razvojačenja Krajine.³⁵² Analizom odabranih novela pokušat ću prikazati na koji je način iznio krajišku problematiku Like.

Pripovijesti

Kritika često ističe da se Turić kao književnik najbolje iskazao u djelima *u kojima je crtao podvelebitski kraj*³⁵³ – mjesto za koje je rodom vezan. Iako svoje ličko selo ne opisuje na idiličan i lirski način poput recimo Gjalskoga, u njegovim opisima i pristupu tematici osjeća se ljubav prema ličkom kraju i njegovim krajišnicima.³⁵⁴ Ipak, izraz mu je dosta suhoparan i surov³⁵⁵ (npr. siromaštvo slika, kratke i oštre rečenice, ponavljanja) što je vidljivo primjerice u

³⁵⁰ Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II.: Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005., str. 70., 71.

³⁵¹ Ibidem, str. 71.

³⁵² Bičanić, N., *Jure Turić*, Školske novine, Zagreb, 1989., str. 82.

³⁵³ Ibidem, str. 84.

³⁵⁴ Ibidem, str. 84.

³⁵⁵ Flaker, A., *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 124

pripovijesti hajdučke tematike, *Pod kabanicom*, u opisu hajdučke spilje podno Velebita.³⁵⁶

*Već dva dana sjede hajduci u jednoj špilji u Velebitu. Pod njima na sjever prostrla se Lika i oni vide pod sobom seoske crkve. Među njima i onu u L. Pada kiša, pada, a hajduci sjede u špilji i slušaju šuštanje kiše. Špilja im je u sredini uvala što je izdubla voda, u davnim vremenima. Uvala obrasla jelom. A bila je ljubomorna uvala na svoje vitre jele. Strmo je digla svoje strane, pa još nikad nitko ne posiječe ni jedne njezine jele. Što na njezinim grudima izraste, to i pada na njezine grudi, srvano od vjetra, pa tamo i ostaje.*³⁵⁷

U pripovijesti analizira razloge odmetanja mnogih ličkih krajišnika u hajduke. Vidi ih okrutnoj politici koju provode stranci, odnosno Nijemci:

*Teška li sudba sabra ove svatove smrti! Jedan je pošavši kući s vojne vježbe uzeo sobom obični remen za hlače, mjesto da ga preda u skladište. Uхватivši ga oni, od kojih je mogao kupiti taj remen, pa ga htjedoše kazniti i utekao je batinama, da bude obješen! Ali batinama, koje bi dobio do ljudi što ih je držao pravim lopovima. Jedan je pobjegao iz Italije, od vojske, kamo ga otpraviše već po treći put, a koji su mogli platiti, ti ne odeše još ni jednom. (...) Puna ih je Lika bila, koji su patili, odvrgnuše se u hajduke oni, koji su teže podnosili tuđu samovolju, nego svoju i tuđu muku. Dodijaše im zakon i vlast radi ljudi, koji su im zlo činili u ime zakona i vlasti, pa se odbiše, da gaze i zakon i vlast... Čute, kako su iskočili ispod mreže, što se zove Božji i carski zakon, ali ne lebde u slobodi, nego vise nad ponorom! A poletili su za slobodom! Ali slobode nema gdje se sila čini i strah zadaje. A oni su morali i jedno i drugo, ako će se uzdržati.*³⁵⁸

³⁵⁶ Budisavljević, Turić, Draženović, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 56, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1963., str. 91

³⁵⁷ Ibidem, str. 91.

³⁵⁸ Ibidem, str. 92.

Mnogi krajišnici u njemačkoj vojnoj službi našli su se razapeti između pravednosti i ljubavi prema rodnom kraju, i „dužnosti“, odnosno pokornosti strancima. Dolazi do nacionalne nesloge i sukoba među krajišnicima što je svakako Nijemcima išlo u korist. Upravo u strancima Turić vidi uzrok svih nevolja o čemu i progovara kroz lik Srbina Jovana Radetića:

*Ne nište Vlasi, Joso Prodaniću, naše i vaše ljude, nego nište kukavice i lopovi naše ljude, a za volju tuđice!*³⁵⁹

I u pripovijesti *U mraku* dotiče se pitanja rodoljublja i „dužnosti“. Bičanić navodi: *Turić slika tragičnu podvojenost ličke duše između ljubavi spram domaće grude i pokornosti i kroz povijest usađivane i odgajane odanosti prema vojsci i državnom zakonu.*³⁶⁰ Naime, krajišnici su od mladih dana bili odgajani u strogom vojničkom uređenju. O tome govori i podatak da su u vrijeme cara Josipa II. na području Vojne krajine osnovane njemačke škole čija je glavna zadaća bila *odgoj valjanih gospodara, vjernih podanika i hrabrih vojnika poslušnih caru i carskoj vlasti; u školama je bila stroga disciplina, a primjenjivale su se tjelesne kazne.*³⁶¹ U svojoj studiji u kojoj se osvrće na razvoj školstva za vrijeme njemačke vlasti u Vojnoj krajini, Strugar ističe da djeca u tim školama nisu bila učena, već *dresirana* te je *svaki krajišnik (graničar) od svoje 16. do 60. godine bio vojnik.*³⁶² I mladi poručnik iz pripovijesti *U mraku* primjer je jednog takvog *dresiranog* vojnika u čijim se razmišljanjima osjeća podvojenost između pravednosti i pokornosti:

Pa mi svačiju ludoriju, svačiju krivnju svojom krvlju plaćamo. Ne jedemo mi zaman, mi smo nužni. Evo sad, kako kipi, kako se spremi nekakov požar, i namah se ljudi užackali pa uprli oči u nas. A mi? – Možda smo spremili pravedna tući, ali što bi? – Mi smo štap u tuđim rukama. Tko je kriv narodu da

³⁵⁹ Bičanić, N., *Jure Turić*, Školske novine, Zagreb, 1989., str. 85.

³⁶⁰ Ibidem, str. 86.

³⁶¹ Strugar, V., *Počeci i razvoj školstva u Bjelovaru od 1761. do danas*, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, 1, 2007., str. 73.

³⁶² Ibidem, str. 73., 74.

*taj štap dade iz svoje ruke, pa da ga drugi nemilice batina? I štapu nije milo, i on će se očenući. Ali što bi, je li štap kriv? Pa što to oni hoće, ti naši ljudi? – Nešto drugo! Al što? – Može li drukčije biti? Ovo je zlo, ali je li toliko, neće li biti još gore?... – Gore ili bolje... dakako meni je svejedno!*³⁶³

Turić se dotiče se i pitanja siromaštva te sve jače klasne diferencijacije do koje dolazi nakon razvojačenja Krajine. Radnja se zbiva 1883. g., dvije godine nakon prelaska Krajine u civil. Mladi vojnik Petar i pričuvnik Nikola, obojica rodom lički seljani, ispred vojarne razgovaraju o tome koliko se toga promijenilo kod kuće od razvojačenja. Petar već dvije godine nije bio kod kuće. Drže ih u službi, a ni sami ne znaju zašto. Saznajemo da u selu vlada sukob između seljaka i krajišnika, a načelnici i jedne i druge strane *piju i protiplju*, donijeli su *tuđe barjake*, hoće ih *prodati*:

*Prodala nas gospoda, oguliše nas gospoda, varaju nas gospoda, pa drži makar ovu gospodu koja su među nama, koja upravo znadu kako nam je, pa ipak tjeraju uvijek porez.*³⁶⁴

Pričuvnik, hodajući ulicama izvan grada razmišlja, o rodnom kraju:

*– Gle, kakovo krasno proso... – mrmljao je otkidajući jednu vlat. – Ovakovo nije kod nas... Ali što koristi i da jest, tko će ga spremi kad nema tko. Ja ovdje, žena ne može od djeteta, a propada muka. Lako, da je čim platiti težaka, ali čim ga platiti kad sam jedva dva-tri groša sobom ponio, a žena nema kod kuće čim da se zakavi. A do jeseni bit će: plati pa muči, briga koga što je polovica propala, pa što je ionako slabo rodilo...*³⁶⁵

Nakon toga susrećemo ga u gostionici među studentima kojim govori o surovosti stvarnosti i ličkog sela:

³⁶³ Budisavljević, Turić, Draženović, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 56, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1963., str. 102.

³⁶⁴ Ibidem, str. 104.

³⁶⁵ Ibidem, str. 107.

*Uvijek mi plaćamo porez. Dođe načelnik pa otpara iz knjige toliko i toliko, a ti plati, ili će panduri na tavan, pa odasiplju bez mjere i bez vage. Moj jedan susjed posudio 60 stotinjaka, pa da će platiti na proljeće. Ali došla crkavica na blago, blago se utrlo, on ne imao što prodati, da podmiri dug, a ono jesenas eto načelnika s još jednim gospodinom od suda, zapiši mu najbolju košanicu, pa za četrnaest dana, kako li – eto ih opet i prodadau košanicu za nešto preko stotine – sve odnesu, jer da je osim 60 stotinjaka ono drugo njihov trošak. Načelnik nas odro, on je krvopija. Pa ti ne koristi tužiti ga velikoj gospodi, jer on njima slaže i ovo i ono, da mi možemo plaćati, pa on opet guli, kako ga volja. A mi gladni zbog pandura i načelnika. Mi ćemo se složiti, pa će dva otići tužiti, a ako još bude onaj načelnik i bilježnik – mi ćemo ga ubiti.*³⁶⁶

Turić realistički prikazuje kako je promjena načina života utjecala na krajiške vojnike. Slomom starog poretka njihov dotad povlašteni položaj uvelike je oslabio, osobito nakon ukidanja kmetstva i uvođenja poreza. Također prikazuje svoje ličko selu u njegovu odnosu prema gradskoj gospodi, kao i mnogi njegovi suvremenici, primjerice Kovačić i Kumičić. U svom osvrtu na prikaz sela u djelima hrvatskih realista, Barac ističe da ja Turić prikazao svog seljaka kao žrtvu: *kao čovjeka koji od gospode podnosi samo zlo, postajući katkad i zločincem – ali ne zato što bi od prirode bio loš, nego zato što ga pripadnici viših slojeva, predstavnici vlasti ili novca, sile na čine zbog kojih poslije mora bježati iz ljudskoga društva te srće u propast.*³⁶⁷ Ti predstavnici su u ovom slučaju načelnik i ostala gospoda, pripadnici viših društvenih slojeva, koji koriste svoj položaj nauštrb slabijeg i pred vlašću nemoćnog naroda. A narod, ne videći izlaza u svemu tome, postaje zločinac.

Bičanić ukazuje na simboličnost ove novele koja je iskazana već u samom naslovu – *U mraku*. Narod je taj koji tetura u mraku, odnosno živi u mračnim

³⁶⁶ Budisavljević, Turić, Draženović, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 56, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1963., str. 109.

³⁶⁷ Barac, *Selo u djelima hrvatskih realista*, u: *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 146.

prilikama pod tuđom vlašću. Što je najžalosnije, u tom mraku ni brat brata ne raspoznaje.³⁶⁸ Ova misao iskazana je na kraju novele kada pijani pričuvnik Nikola, vraćajući se iz gostionice, slučajno nabasa na oštricu svog kolege i suseljana Petra te pogiba:

*– U mraku... sve se ovo samo u mraku zgađa – progovori poručnik. – Ne vidimo jedan drugoga, pa prstima oči bodemo, te slijepi evo nabodemo jedan drugoga – ubijamo se. Nevolja je ovo! ... Ali otkud svjetla kod ovolike tmine? (A trebalo bi ga i kako trebalo!) Te evo uz ovoliku tminu i vjetar puše, izdaleka, pa trne... (...) Poručnik i dalje morade svoju službu obavljati – u mraku.*³⁶⁹

Socijalnu problematiku razvojačene Krajine vjerno je prikazao i u noveli *Tko je kriv*. Već na samom početku novele upoznajemo seljaka Gajišu Mitrovića. Turić daje autentičan prikaz krajiškog seljaka smještajući ga u vremenski i prostorni okvir:³⁷⁰

*Blatnom i razrovanom cestetinom stupa gajiša Mitrović, seljak od jedno četrdeset godina, i tjera pred sobom mršavo i nakostrušeno prase. Ide tako Gajiša bosonog u blatnim i kratkim gaćama, a na ramenima mu stara vojnička kabanica. Raščupanu kosu jedva prikrio star šešir. Cijelim se putem nije ni s kim sastao, a nije ni pomislio ni na što drugo nego samo da će prodati prase, otkupiti so i poplatiti nekakve dugove što ih tjera od njega općina. To isto prase zaplijenila mu je općina za dug, no on se nada da će ga sam bolje prodati, pa je eto iz svog sela utekao s prasetom popričacima. Tjerajući prase bio je neprestano u strahu neće li se gdje sresti s kakovim općinskim službenikom.*³⁷¹

Gajiša pokušava prodati prase na sajmištu za deset forinti, ali nitko od domaćih neće. Čeka tuđe trgovce, *oni će kupovati sve s reda*. Za to vrijeme hrani prase

³⁶⁸ Bičanić, N., *Jure Turić*, Školske novine, Zagreb, 1989., str. 87.

³⁶⁹ Budisavljević, Turić, Draženović, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 56, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1963., str. 111., 112.

³⁷⁰ Bičanić, N., *Jure Turić*, Školske novine, Zagreb, 1989., str. 88.

³⁷¹ Budisavljević, Turić, Draženović, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 56, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1963., str. 121.

kukuruzom koju je prethodne noći ukrao. Nakon duljeg negodovanja, odlučuje ga ipak prodati i to tek za tri forinte. Iz rečenice u rečenicu, iz situacije u situaciju pisac nas vodi kroz galeriju međusobno povezanih slika koje realistički prikazuju teške socijalne prilike i neimaštinu krajišnika. Primjerice, jad i bijeda ličkih seljaka dolazi do izražaja u sceni u kojoj se ispred trgovca soli narod otimlje i gura ne bi li uspio kupiti posljednje zalihe soli za tu godinu. Među tom svjetinom je i Gajiša koji je ipak uspio pasti u ruke nemilosrdnog općinskog ovrhovoditelja u čijem liku Turić ukazuje na moralnu pokvarenost državnih službenika:

Gajiša izvadi novce, a ovrhovoditelj svoju knjigu, i kada je vidio da Gajiša ima tri forinte i po, zaište da mu dade tri forinte. – Pa nijesam ja ni dužan toliko! – reče Gajiša. – Malo manje, ali ovršni troškovi! Pa eto moraš dati nešto i panduru da te ne napastuje što si prodao zaplijenjeno prase! – Vidi Gajiša da neće izmaknuti, pa dade ovrhovoditelju tri forinte, prebaci preko ramena praznu vreću što ju je ponio za so i pođe po onoj istoj izdrtoj i blatnoj cesti prema svom selu. Išlo s njim još ljudi, i svi složno psovali „na tu pravicu“ gdje ne mogu dobiti soli.³⁷²

Pisac bez imalo uljepšavanja prikazuje događaje koji proizlaze iz novonastalih socijalnih prilika u kojima su pojedinci ostali zatečeni i ne snalaze se, pa zbog neznanja, straha, zaostalosti ili loših utjecaja završavaju tragično. Primjer takvog pojedinca je i Gajiša, čiju sudbinu pratimo kroz novelu. Toneći sve dublje u lički ponor neimaštine i nepravde, u njemu se nakuplja bijes koji konačno kulminira pokušajem ubojstva njegova suseljana Todorina koji ga je izdao ovrhovoditelju. Susreće ga na putu kući i zajedno ulaze u seosku krčmu. Pod utjecajem alkohola, na površinu izlazi Gajišina podsvijest:

³⁷² Budisavljević, Turić, Draženović, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 56, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1963., str. 124.

*I prekinu se svaka veza između ovoga Gajiše, što je negdje i nigdje, što čuti ugodnu nemoć i lagodniji opočinak, pa onoga jadovnoga, gologa, skrbnoga i bolju prožetoga Gajiše. I bilo mu ugodno, veoma ugodno, što se je otresao sve nevolje, ili bolje: ne da se je on te nevolje otresao, nego je ta nevolja sva na onom skršenom tijelu, a ovaj, što motri i tijelo i bol i brige, zna, da je od tog svega slobodan, čuti ugodnu nemoć i lagodni opočinak. (...) Ali se čas poslije na tu bezbrižnu sreću i lagodnu nemoć nešto naslanja, ili se to nešto prislanja uz ono jadno tijelo, uz onu zgrčenu bijedu?*³⁷³

Bičanić ističe da u analizi Gajišine podsvijesti dolazi do izražaja *Turićeva sposobnost za psihološko oblikovanje lika*.³⁷⁴ Vješto je oslikao opterećenost Gajišine duše koja se reflektirala i u stvarnost: nepretne okolnosti u kombinaciji s alkoholom rezultiraju situacijom u kojoj Gajiša slučajno ranjava nožem seljaka Todorina. Gajišu ubrzo nakon toga privode vlasti, ali se uspio spasiti od zatvora zahvaljući pomoći žene i seljaka. Ishod situacije navijestio je već starješina tiješeći zabrinutog Gajišu:

*– Ne boj se! – reče starješina. – Nijesu mi vrane mozak ispile da čovjeka odajem, pa da se gospoda vesele ljudskoj mucu. Briga njih za te i za Todorina. Gospodi se hoće gospodstva, pa kako ćeš, nego udri po siroti. Ne boj se!*³⁷⁵

I Todorina na kraju odustaje od tužbe jer ne vidi smisao u njoj:

*I gospoda se eto ljutnuše jutros što ja lažem, tobože iz prijateljstva prema Gajiši. A što bi njega gnjela gospoda? Što je on njima učinio? Da su ga htjeli objesiti, to je druga! Hoće se gospodi gospodstva, danas nad njim, sutra nada mnom.*³⁷⁶

³⁷³ Budisavljević, Turić, Draženović, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 56, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1963., str. 127.

³⁷⁴ Bičanić, N., *Jure Turić*, Školske novine, Zagreb, 1989., str. 89.

³⁷⁵ Budisavljević, Turić, Draženović, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 56, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1963., str. 130.

³⁷⁶ Ibidem, str. 132.

Ali zato rješava stvari na svoj način:

*U komad tihe i tamne proljetne noći planu Gajišina pojata i nešto sijena što je prezimilo. Ljudi se uzvikaše, strča se selo, i kad je baš najbolje gorjelo, pojavi se Todorina s torbicom mliva na ramenu. (...) A i na seljanima se vidjelo da se sve jedan drugoga boje, i da nitko ne zna tko je kriv.*³⁷⁷

U navedenim citatima iz teksta možemo iščitati piščeva socijalna razmišljanja simbolički izražena u naslovu te u završnoj misli – *tko je kriv?* Socijalnom analizom krajiške stvarnosti Turić pokušava dati odgovor na pitanje tko je kriv za sve te događaje, za krađu, sukobe, nemire, pokušaje ubojstva itd. Kriv nije ni Gajiša ni Todorina ni ostali seljaci, krive su socijalne prilike koje ih pretvaraju u ogorčene ljude i zločince, kriva su *gospoda*, odnosno vlast od kojih zlo i dolazim, njima je do *gospodstva*, a ne do sirotinje.

Turić u svojim novelama na realistički način nastoji prikazati socijalnu situaciju ličkog sela nakon razvojačenja Krajine i ostalih društveno-političkih prilika onodobne Hrvatske. Prikazujući ličke seljake u autentičnim situacijama i smještajući ih u vremenski i prostorni okvir, on zadire dublje u problematiku. Dotiče se pitanja klasne diferencijacije, siromaštva, utjecaja stranaca, razapetosti između rodnog kraja i pokornosti vladaru, pokvarenog morala nositelja vlasti itd. Pritom ne podliježe romantičarskim postupcima u opisivanju što mu i dopušta da nastupi kao socijalni analitičar i prikaže zbilju na autentičan način. Tome je svakako pridonio, ističe Flaker, izrazito suhoparan i surov jezik s pučkim elementima kojime on iznosi lički sadržaj u svojim novelama.³⁷⁸ Kratke i oštre rečenice te suhoparnost izraza možemo dovesti u poveznicu s njegovim ličkim krajem u kojem prevladavaju krš i kamen, i čija je zemlja također suha i siromašna. Prema tome, njegov stilski izraz svakako je pridonio što vjernijem prikazu ličke sredine.

³⁷⁷ Budisavljević, Turić, Draženović, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 56, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1963., str. 133.

³⁷⁸ Flaker, A., *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1968., str. 124.

9. ZAKLJUČAK

Realistička strujanja koja su se u europskoj književnosti pojavila tridesetih godina 19. st., u hrvatskoj se književnosti javljaju relativno kasno i veoma kratko traju, između 1880. i 1890. godine. Jedna od bitnijih značajki hrvatske realističke književnosti svakako je regionalizam, pojava koja ju je u velikoj mjeri i oblikovala. Realističke težnje vjernog prikazivanja društvene zbilje javljaju se i kod hrvatskih pisaca, samo što kod njih one uvelike poprimaju regionalni karakter. Regionalni karakter nekog književnog djela određen je prije svega opisivanjem konkretne sredine, odnosno njezine društvene stvarnosti. Na njegovu prisutnost u djelima hrvatskih realista ponajviše je utjecala socijalno-ekonomska i politička slika Hrvatske u 19. st.: razjedinjenost hrvatskih zemalja u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije; utjecaj stranaca i konstantni pokušaji asimilacije hrvatskoga naroda (talijanizacija, mađarizacija, germanizacija); rivalstvo vodećih političkih stranaka, pravaša i narodnjaka; prijelaz sa feudalističkog u kapitalističko društveno-ekonomsko uređenje; modernizacija. Iz ukratko navedenih društveno-povijesnih prilika razvija se većina problema s kojima se suočavalo ondašnje hrvatsko društvo. Kod hrvatskih realista javlja se potreba reagirati i kritički ukazati na aktualno društveno stanje, ponajprije na stanje one sredine pod čijim su utjecajem i čijim su problemima direktno izloženi. Temeljna ideja mog diplomskog rada bila je prikazati na koji su način regionalisti prikazali pojedinu sredinu u svojim djelima te koju društvenu problematiku pritom uočavaju. Kratkim pregledom analiziranih djela iznijet ću glavne misli i zaključke.

Propadanje plemstva središnja je tema Novakova romana *Posljednji Stipančići* i zbirke novela *Pod starim krovovima* Gjalskoga. Gjalski sagledava ovaj proces očima plemića i vidi u njemu gubljenje stare tradicije i običaja. Idealizira zagorsko selo i njegove plemiće što je vidljivo u raskošnim opisima interijera i eksterijera u kojima do izražaja dolazi njegovo žaljenje za prošlim

vremenima slavni predaka. S druge strane, Novak nastoji ostati objektivan i nepristran u prikazivanju propasti senjske patricijske obitelji te vjerno iznosi društveno-povijesne činjenice koje su dovele do tog procesa. Donosi autentičnu sliku materijalne, fizičke i moralne propasti društva koje se ne zna ili se ne želi nositi s novim promjenama. Problematiku utjecaja stranaca tematiziraju primjerice Kumičić i Kozarac. Kumičić oštro ukazuje na loš utjecaj Talijana na živote istarskog puka; Kozarac pak prikazuje posljedice dolaska stranaca na slavonsko selo – to su u prvom redu eksploatacija slavonskih hrastovih šuma te loš utjecaj na moral sela. Dok Kumičić svoje istarsko selo i njegov puk idealizira, idući pritom u ekstreme prikazujući ih kao dobre, a strance kao loše, Kozarac ukazuje i na one loše strane slavonskog puka. To su u prvom redu lijenost i konformizam slavonskih seljaka koji teže postati gospoda i činovnici u velikom gradu, dok ogromne količine slavonske zemlje stoje neobrađene. U strancima ne vidi samo zlo kao primjerice Kumičić, štoviše, njihove napredne ideje o ekonomskom razvitku zemlje vidi kao rješenje gospodarskog uzdizanja slavonskog sela. Socijalne problematike u odnosu selo-grad dotiče se više-manje većina realista, iako je ona ponajviše zamjetna kod Kovačića. Ukidanje feudalizma i uvođenje poreza donijelo je sa sobom bujicu problema koji dovode, između ostalog, i do raseljavanja seljaštva, prvenstveno u gradove. Primjerice, Kozarac i Kovačić pišu o posljedicama dodira seoske i gradske sredine. Problematiziraju odlazak seljaka u gradove s namjerom da se uzdignu na društvenoj ljestvici, a na kraju završavaju kao *polugospoda* – otuđeni od vlastite sredine, postaju sluge gradske elite te moralno upropašteni. Ipak, Kovačić je ponajbolje prikazao taj odnos što je vidljivo na primjeru njegova romana *U registraturi*, čiju fabulu razvija međusobnim dodirivanjem gradske i seoske sredine. U njemu on prikazuje grad kao mjesto poroka i zala koji pojedince koji dolaze u dodir s njime fizički, moralno i materijalno upropaštava. Regionalisti se dotiču i pitanja klasne diferencijacije. Primjerice, Turić prikazuje kako viši društveni sloj, odnosno pojedinci koji imaju vlast i moć u rukama upotrebljavaju

svoj položaj na užtrb bespomoćnih ličkih seljaka. Turić donosi vjernu sliku upropaštenog ličkog seljaka koji, ne videći izlaza iz teške socijalne situacije, postaje ogorčeni zločinac. I Kumičić prikazuje Talijane koji zahvaljujući novcu i položaju iskorištavaju jadni istarski puk. No, Kumičić se u slikanju tog odnosa „Davida i Golijata“ udaljava od realističkih zahtjeva te, podliježući romantičarskim postupcima, njegovi istarski seljaci naposljetku dobivaju sretan završetak.

Analizom izabranih djela došla sam do određenih zaključaka te potvrdila tvrdnje koje sam iznijela na početku rada. Kao prvo, problematika kojom se regionalisti bave široka je i kompleksna, no ona se u suštini može svesti na tri glavne teme kao što sam i navela na početku rada: propadanje plemstva, socijalna problematika u odnosu selo-grad i nacionalno pitanje. Kao drugo, svaki od njih određenu tematiku sagledava iz specifičnog vidnog kuta. Naime, razlike u iznošenju određene teme i prikazu sredine posljedica su utjecaja miljea u kojem se pojedini pisac kretao te društvenog sloja kojemu je pripadao. Kao treće, politička orijentiranost pisaca. Gotovo je nemoguće izbjeći zadiranje politike u pojednine sfere ljudskoga života, pa tako ni u književnost. Naime, pojedini pisci upravo književnost vide kao mjesto propagiranja određenih političkih ideja i stavova. Većina realističkih pisaca bila je pravaški orijentirana te su u svojim djelima, neki više, neki manje, pravaške ideje i iznosili. Cilj im je bio oštro i bez imalo suzdržavanja ukazati na sve probleme ondašnje društveno-političke scene Hrvatske. Pritom često pokušavaju ponuditi i rješenje te, idući na štetu same umjetnosti, nastupaju više kao pedagozi, prosvjetitelji i moralizatori, a manje kao objektivni društveni kritičari.

SAŽETAK

U radu se problematizira pojava regionalizma u hrvatskoj realističkoj književnosti. Naglasak je na analizi izabranih djela hrvatskih realističkih pisca i njihovom odnosu prema društvenoj stvarnosti sredine koje opisuju. Razmatra se literarni prikaz sljedećih hrvatskih regija u kontekstu društvene, ekonomske i političke situacije hrvatskog društva u drugoj polovici 19. st.: Slavonije, Hrvatskog zagorja, Istre i Hrvatskog primorja te Like. Zastupljeni pisci su: Josip Kozarac, Ksaver Šandor Gjalski, Ante Kovačić, Eugen Kumičić, Vjenceslav Novak i Jure Turić.

Ključne riječi: hrvatski realizam, regionalizam, društvena analiza, odnos selo-grad, propadanje plemstva, nacionalno pitanje.

LITERATURA

1. Barac, A., *Eugen Kumičić*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 46, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1968., str. 7-24.
2. Barac, A., *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 101, Zora i Matica Hrvatska, Zagreb, 1968., str. 194-233.
3. Barac, A., *Regionalizam u književnosti*, u: *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 115-126.
4. Barac, A., *Selo u djelima hrvatskih realista*, u: *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 137-151.
5. Barac, A., *Vjenceslav Novak*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 57, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1964., str. 7-26.
6. Bičanić, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998., str. 449-472.
7. Bičanić, N., *Jure Turić*, Školske novine, Zagreb, 1989.
8. Damjanović, S., *Predgovor*, u: *Slavonijo zemljo plemenita/Josip Kozarac, Ivan Kozarac*, Mladinska knjiga Zagreb, Zagreb, 1992., str. 5-9.
9. Donat, B., *Književna kritika o Ksaveru Šandoru Đalskom*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
10. Durić, D., *Autoritet i obitelj u romanu „Posljednji Stipančići“ Vjenceslava Novaka*, Kroatologija 2, 2011., str. 19-40.
11. Durić, D., *Grad i povratak potisnutoga. Prostor u romanu „U registraturi“ Ante Kovačića*, u: *FLUMINENSIA*, god. 21 (2009) br. 1, str. 83-101.
12. Flaker, A., *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1968.
13. Flaker, A., *Stilske formacije*, SNL, Zagreb, 1986.
14. Frangeš, I., *Književnost hrvatskog realizma u europskom kontekstu*, u: *Hrvatska književnost u europskom kontekstu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978., str. 381-391.

15. Frangeš, I., *Šenoina baština u hrvatskom realizmu*, u: *Croatica*, sv. 1, Zagreb, 1970., str. 137-166.
16. Goldstein, I., *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb, 2003.
17. Gross, M., *O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća*, u: *Historijski zbornik*, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1980., str. 123-149.
18. Ibler, J., *Mrtvi kapitali (Pripovijest Josipa Kozarca)*, u: Barac, A., *Hrvatska književna kritika II: Razdoblje realizma*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961., str. 88-98.
19. Jelčić, D., *Kovačić/U registraturi*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 5-39.
20. Jelčić, D., *Nove teme i mete*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995.
21. Jelčić, D., *Posljednji Stipančići Vjenceslava Novaka*, u: *Ključ za književno djelo*, Kolo III, Knjiga 3, Školska knjiga, Zagreb, 1996., str. 6-36.
22. Jelčić, D., *Povijest hrvatske književnosti: Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1997.
23. Merkler, D., *Predgovor*, u: Kozarac, J., *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, 1999., str. 7-34.
24. Merkler, D., *Predgovor*, u: Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999., str. 5-33.
25. Nemeč, K., *Hrvatski pripovjedači*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2001.
26. Nemeč, K., *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994.
27. Pavešković, A., *Pogovor*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009., str. 459-475.
28. Perić, I., *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Dom i svijet, Zagreb, 2002.
29. Protrka, M., *Pogovor*, u: Kumičić, E., *Začudeni svatovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 285-295.

30. Sablić Tomić, H., *Slavonska krv uz „među“ devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća*, u: Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005., str. 309-317.
31. Skok, J., *Književno djelo Ante Kovačića u vremenu i prostoru hrvatske književnosti*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, Školska knjiga, Zagreb, 1991., str. 5-19.
32. Strugar, V., *Počeci i razvoj školstva u Bjelovaru od 1761. do danas*, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, 1, 2007., str. 71-98.
33. Šicel, M., *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
34. Šicel, M., *Kovačić*, Globus, Zagreb, 1984.
35. Šicel, M., *Ksaver Šandor Đalski/Pod starim krovovima*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 41-83.
36. Šicel, M., *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.
37. Štampar, E., *Josip Kozarac*, u: *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb, 1950., str. 7-35.
38. Težak, S., *Predgovor*, u: *Začuđeni svatovi; Pod puškom/Evgenij Kumičić, Stoljeća hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 9-28.
39. Zolić Neralić, S., *Metodička obrada*, u: Kovačić, A., *U registraturi*, ABC, Zagreb, 1999., str. 442-459.
40. Živančević, M., Frangeš, I., *Ilirizam, realizam*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 4, Liber i Mladost, Zagreb, 1975.

Izvori

1. Ravlić, J. (ur.), *Budisavljević, Turić, Draženović*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 56, Matica hrvatska i Zora, Zagreb, 1963.

2. Dončević, I. (ur.), *Ksaver Šandor Đalski*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 50, Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1964.
3. Kovačić, A., *U registraturi*, Profil, Zagreb, 1998.
4. Kozarac, J., Kozarac, I., *Slavonska krv (Izbor iz djela)*, Znanje, Zagreb, 2005.
5. Kumičić, E., *Začudeni svatovi*, NART-TRGOVINA, Zagreb, 2005.
6. Novak, V., *Posljednji Stipančići*, Naklada ABC, Zagreb, 1999.
7. Selimović, M., *Tvrđava*. A. G. Matoš d.d., Samobor, 2003.

Mrežni izvori

1. <<http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=main>> Pristupljeno: 23.06.2015.
2. <<http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=main>> Pristupljeno: 24.06.2015.
3. <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=e15jWxc%3D> Pristupljeno: 04.09.2015.
4. <<http://study.com/academy/lesson/patriarchal-system-definition-lesson-quiz.html>> Pristupljeno: 21.08.2015.
5. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56797>> Pristupljeno: 05.09.2015.
6. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56797>> Pristupljeno: 16.09.2015.
7. <<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=65199>> Pristupljeno: 16.09.2015.
8. <<http://www.online-literature.com/periods/realism.php>> Pristupljeno: 23.06.2015.